

સમાનો મન્ત્ર: (ઋગ્વેદ)

સમાની પ્રપા (અથર્વવેદ)

પરબ

સ્થાપનાવર્ષ : ૧૯૬૦

વર્ષ : ૧૨

ડિસેમ્બર : ૨૦૧૭

અંક : ૬

પરામર્શનસમિતિ

ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા
પ્રમુખ

ઉષા ઉપાધ્યાય
પ્રકાશનમંત્રી

તંત્રી
યોગેશ જોષી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

મેઘાણી જ્ઞાનપીઠ ❖ ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશનવિભાગ), ગોવર્ધનભવન,
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, આશ્રમ માર્ગ, નદીકિનારે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯
ફોન : ૨૬૫૮૭૯૪૭

પરબ ❖ ડિસેમ્બર, 2017

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- ◆ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઈચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ◆ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલસ્કેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮
'પરબ' સંવર્ધક : ગુજરાત સ્ટેટ ફર્ટિલાઈઝર્સ એન્ડ કેમિકલ્સ લિ., વડોદરા

E-mail : gspamd@vsnl.net ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૮૪૭
 Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org
 www.gujaratisahityaparishad.com

ISSNO250-9747 પરબ છૂટક કિં. રૂ. ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : ઉષા ઉપાધ્યાય (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮ * તંત્રી : યોગેશ જોષી * મુદ્રણસ્થાન : ભગવતી ઓફસેટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

પ્રમુખીય	: ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા 6
કવિતા	: પાંચ કાવ્યો, ચંદ્રકાન્ત શેઠ 7 કિશોર, નલિન રાવળ 11 બે કાવ્યો, રાજેશ પંડ્યા 12 કાયા, રાધેશ્યામ શર્મા 15 પરપોટાના તળિયે, જિતેન્દ્ર પ્રજાપતિ 15 તાડ, વિભા નાયક 15 ત્રણ ગઝલ, મહેન્દ્ર જોશી 16
વાર્તા	: એક દલિત શિક્ષકની આત્મકથા, પ્રવીણ ગઢવી 18
આસ્વાદ	: ઝંખનાના ઝણકારની સફળ પરિણતિ - કોણ ?, રાધેશ્યામ શર્મા 26
વિશેષ	: પરિષદપ્રમુખ સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર, રમણ સોની 29 સાહિત્ય-ઈતિહાસનાં યુગવિભાજનો અને એનાં બદલાતાં સાહિત્યશાસ્ત્રો, ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા 33
અભ્યાસ	: ઊત્તર હિંદમાં થોડાક દીવસો : ઓગણીસમી સદીની અજ્ઞાત પ્રવાસકથા, ઊર્વી તેવાર 38
પ્રાસંગિક	: હર્ષદ ત્રિવેદીને કુમારચંદ્રક, નરોત્તમ પલાણ 48
સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન	: વિલક્ષણ રસથી છલોછલ જર્મન વાર્તાઓનું ભાષાન્તર, રાધેશ્યામ શર્મા 51 દસ્તાવેજસંગ્રહ, મણિભાઈ પ્રજાપતિ 54 સહસ્રાનાં સોનેટ : સુઘડ અભિવ્યક્તિ, દક્ષા વ્યાસ 57 પ્રતિબિંબ : આપણા ઘરસંસારનું, શ્રદ્ધા ત્રિવેદી 59
શ્રદ્ધાંજલિ	: ગુજરાતી રંગભૂમિનો એક સૂર આથમી ગયો..., પરેશ વ્યાસ 62
આપણી વાત	: સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 64
આવરણચિત્ર	:
સંદર્ભનોંધ	: પીયૂષ ઠક્કર 70
'પરબ' ૨૦૧૭	:
વાર્ષિક સૂચિ	: ઊર્મિલા ઠાકર, પરિંદા પટેલ 71
આ અંકના લેખકો	: 88
આવરણ	: ગુલામ મોહમ્મદ શેખ

પ્રમુખીય

માનવજાતિ આજ સુધી કરેલા અનેક રાજ્યવ્યવસ્થાના પ્રયોગો પછી લગભગ એવા અભિપ્રાય પર આવી છે કે સ્વાયત્તતા જાળવતું લોકતંત્ર એ રાજ્યવ્યવસ્થાનું શ્રેયસ્કર સ્વરૂપ છે. કારણ કે એમાં સીધી યા આડકતરી સર્વની સામિલગીરી અપેક્ષિત છે. એટલું જ નહીં આવું લોકશાહી રાજ્યતંત્ર એના સમસ્ત ઉપતંત્રોને પણ એવી જ સ્વાયત્તતાનો અવકાશ આપવા તત્પર હોય છે. લોકશાહી, તો જ, સાચા અર્થમાં ફલીભૂત થઈ શકે. આવા લોકતંત્રમાં જ્યારે સ્વાયત્તતાને ‘તથાકથિત સ્વાયત્તતાનો આડંબર’ ગણવાનું શરૂ થાય ત્યારે રાજ્યતંત્રને લૂણો લાગવાની શરૂઆત થતી હોય છે. લૂણો લાગ્યા વગરની સલૂણી સ્વાયત્તતાનો સાહિત્યે હંમેશાં પુરસ્કાર કર્યો છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પણ એવી જ સલૂણી સ્વાયત્તતાની કામના કરે છે. સાહિત્ય એ લેખકના સંપૂર્ણ સ્વાયત્ત તંત્રની આંતરનીપજ છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સમસ્ત સાહિત્યજગતને એવી સલૂણી સ્વાયત્તતા હંમેશાં પ્રાપ્ત થતી રહે એવી કામના સાથે અધિવેશન માટે શુભેચ્છા પાઠવે છે.

ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

પ્રમુખ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

૨૦૧૫-૧૭

કવિતા

પાંચ કાવ્યો | ચંદ્રકાન્ત શેઠ

૧. મૂળિયેથી જ ડસેલો છે કાલસર્પ

હું જ મારો રાહુ
ને હું જ મારો કેતુ :
મને તો મૂળિયેથી જ ડસેલો છે કાલસર્પ !
ભલે મને ચડતું રહે ઝેર,
એ મારે ઉતારવું નથી...
સમુદ્રમંથનની વેળાએ
હળાહળનું પાન કરીને
નીલકંઠ થયેલા શંકરને
મારે તેડાવવા નથી.
યમુનાને વિષમય કરનાર કાલીયને નાથીને
એની ફણા પર નર્તન કરનાર નંદકિશોરને
મારે લેશ પણ પરિશ્રમ દેવો નથી.
મેં તો
મારી આ કાયાના કરડિયામાં રહેલો સાપ
પુષ્પોની માળા બની જાય
એવીયે નથી રાખી ખેવના.
મારે હવે
જાગતા રહીને કશુંયે જોવું નથી કે જાણવું નથી;
નથી મારે કોઈનેય જગાડવા.
હું તો ચાહું છું કેવળ ને કેવળ,
સર્પના ડંખથી જે આવી જાય છે તે
મિઠ્ઠી ને માદક
ગાઢી ને લાં...બ્બી - નીંદર...

૨. ક્યાં સુધી મારે ખડા રહેવાનું ?

કેટલાં વરસ, કેટલાં વરસ,
આમ ને આમ

મારે કાંટાળો તાજ પહેરીને ધૂમતાં રહેવાનું ?
હવે 'હું' વેઠાતો નથી તાજને,
ધૂમવાનોય થાક ચડે છે એને !
ક્યાં સુધી જોયા કરવાના મારે
ભૂખ અને તરસથી તરડાતા
ને તાવે તરફડતા ચહેરાઓ ?

ક્યાં સુધી મારે સાંભળવાના
મારા પગ તળે ચગદાઈ રહેલી ધરતીના ચિત્કારો ?

શિયાળાઓનું થરથરવું ને ઉનાળાઓનું ધગધગવું,
આંસુઓમાં ચોમાસાંઓનું વહી જવું —
કેટકેટલું વેઠવાનું મારે એક અવગતિયા જીવની જેમ ?
ક્યાં સુધી જીવવો મારે જીવતરના જુલમને ?
ક્યાં સુધી મારે ખડા રહેવાનું ઊખડેલા ઉંબર પર ?

મને તાબડતોબ ચઢાવી દો કોઈ ડહર ડુંગર પર,
ખડો કરી દો ત્યાં કોઈ કટ્ટર કોસને;
હું જ ચઢી જઈશ ચાહીને એ કોસ પર...
તમારે ખીલા શોધવા પણ નહીં જવું પડે;
બધા હાજરાહજૂર છે અહીં !
એક એક કરી ઠોકતા જાઓ ખીલા
મારી છાતીએ — મારા હાથે ને પગે.
મારા માટે હવે અસહ્ય છે
પંચમહાભૂતોના મીંઢા અબોલા !

૩. ખુદના ચહેરાની ખોજ

એક ચહેરામાં કેટલા ચહેરા !
એક ચહેરાના કેટલા ચહેરા !
દિવસ ને રાત, રાત ને દિવસ
મારી આંખોના આકાશમાં
તારાઓની જેમ તગતગતા રહે છે જાતભાતના ચહેરાઓ !
ચહેરાઓની કેવી ચહલપહલ મારા ચિદાકાશમાં !
આ ચહેરાઓના જંગલમાં કોણ અસલી ?
કોણ નકલી ?

અહીં તો જાણીતા ને અજાણીતા ચહેરાઓ વચ્ચે
ચાલ્યા જ કરે છે સંતાકૂકડી !
ક્યારે ક્યો ચહેરો કોનાથી રીઝે ને કોનાથી ખીજે ?
— કોનાથી શરમાય ને કોનાથી કરમાય ?
— કોનાથી મરડાય ને કોનાથી તરડાય ?
કંઈ કહેતાં કંઈ જ કળાતું નથી.

મારી નજર તો ભીરુ બાળકીની જેમ
ટોળે વળેલા ચહેરાઓની ભીડમાં — એમની ચાંપતી ચોકીમાં
અટવાઈ પડે છે !

ખુદના ચહેરાની ખોજ માટે
આ ચહેરાઓના દરિયામાં ડૂબકી દેવી,
— એ તો અંધારામાં દીવો ગોતવા જેવું છે !

મારે મારા મૂળભૂત ચહેરાની વેરવિખેર થઈ ઊડતી રેખાઓને
કેમ પકડવી ને પામવી ?

એવું તો નહીં બને ને કે
આ ચહેરાઓ વચ્ચે રહીને
મારો ચહેરોયે થઈને રહ્યો હોય કોઈ મહોરું ?
મારી આંખો તો મંડરાઈ રહી છે અહીં :
મને મારી અસલી મોંકળા પમાશે ?
ન જાને !

૪. તમે મને એક નામ આપો અને...

તમે મને એક નામ આપો
અને બીજી જ ક્ષણે
એ નામ હેઠળ હું તમને નહીં મળું !

સરકસના લાકડાના મસમોટા ગોળા પર
તમે સ્થિરતાના ચરણ ઠેરવી નહીં શકો.
તમે કોઈ એક્સવાયઝેડની ચિઠ્ઠી હેઠળ
મારી અસલિયતને બાંધી કે સાચવી નહીં શકો.

જીવનમાં હોય છે સતત પરિવર્તન,
પુનરાવર્તન ક્યારેય નહીં.

એક ક્ષણ બરફ જેવી,
બીજી ક્ષણ જળ જેવી,

ત્રીજી ક્ષણ વરાળ જેવી,
 – આવી ક્ષણોનો જે સંકુલ ઘટાટોપ,
 એમાં જ હોય છે મારો અવકાશ, મારો વ્યાપ.
 અહીં તો ક્ષણમાં વાદળ ને ક્ષણમાં વીજ.

એ વીજના ઝબકારે મોતી પરોવાય તો ગમે
 પણ કોઈ નામના નાકા પાછળ નજરને દોડાવ્યા કરવી
 – એ કદીયે ન ગમે !

ગમે તે નામ રાખો કે રદ કરો
 નામ વગર પણ જે અહીં ચાલે છે તે ચાલશે જ.
 નામને તો ક્યારેક ભૂંસાઈ જવાની નોબત પણ આવે,
 એથી બહેતર છે નામ દેવાની નાદાનિયત નિવારાય.
 મને કોઈ નામ દેવાનો ધખારો જ હોય તો
 અ બ ક જેવું કોઈ નામ દઈ દો મારા કામને,
 હું વેઠી લઈશ ‘નિમિત્તમાત્ર’ના ભાવથી કે ભારથી !

પ. હું તે જ તું ?

તો અંતરાય કેમ છે આપણી વચ્ચે ?
 મારે કરવી છે ખણખોદ
 પૃથ્વીમાં, જલમાં,
 અગ્નિ, વાયુ ને આકાશમાં ?
 મારાં ઠેઠ સુધી પહોંચતાં મૂળિયાંની મારે ભાળ મેળવવી છે;
 મારે મારી અસલિયતના ભેદ ઉકેલવા છે.

તળિયે તાગવા કરતી મારી આંખોને
 કોણ ઢાંકે છે કાળી હથેલીઓથી ?
 મારે સાંભળવો છે વેદનાના વેદનો ધ્વનિ.
 એની તીક્ષ્ણ અણી ભોંકાતાં
 મારા કોઠામાં હડકંપ નહીં અનુભવાય ?
 કોઈ પારધીના બાણે વીંધાઈ ગયેલા કૌંચની જેમ
 હું ફડફડતો – તરફડતો રહું છું !
 હું એક પગલું માંડવા પગ ઉપાડું છું ને ત્યાં જ
 એક લાલચોળ ધગધગતો સ્તંભ
 ફસડાઈ પડે છે મારા પાવલિયે,
 સતના કણ જેવી કોઈ કીડીની રીતે
 હું પ્રતીક્ષા કરું છું પ્રહ્લાદના પ્રાકટ્યની.

મારી કેવી સ્થિતિ, કેવી ગતિ, કેવી મતિ ને કેવી મારી કૃતિ
 – એનું નથી મને ખરેખરું ભાન,
 નથી એનું મને સાચું – સમ્યક જ્ઞાન.
 હું જેમ દીવાલને
 તેમ જ તાકી રહ્યો છું નિઃસ્તબ્ધતાથી મને !
 મારી છત સાચવનારી દીવાલોય
 જો ભાંગીને થશે ભુકકો
 તો થોડોક તો થઈ શકીશ હું છુટ્ટો !

કોઈ મધલાળને તાંતણે
 કરોળિયાની જેમ
 ભલે મારે લટકવું પડે આખો ભવ;
 પરંતુ જેનો હું પડઘો છું
 જેનો હું પડછાયો છું
 ને જે તારામાં પણ છે તેને
 મારો તો કંઈક ખપ હશે ને ?
 તું જ કહે, હું જાણવા ઉત્કર્ષ છું :
 મારાથી જો તું દૂર તો કેટલો ને ક્યાં ?
 હું તે તું નહીં ?

કિશોર | નલિન રાવળ

શાળાએથી છૂટ્યા પછી
 ઘરની પાસે
 આવેલી વાડીના વૃક્ષની ટોચ
 પર બેસી
 ચારે તરફ આનંદથી જોયા કરતો
 વર્ષાઋતુની
 ઝરમરતી વર્ષામાં શહેરમાં
 ફરવા નીકળી પડતો
 સંઘ્યાકાશે ઊડી રવ્યાં
 પંખીઓના કલરવ સાંભળતો
 મિત્રમંડળી સાથે
 ગીત-સંગીતની મહેફિલ માણતો
 રવીન્દ્રનાથ

અને
 શરદચંદ્રની
 નવલકથા વાંચતો
 શ્રીધરાણી
 અને
 પ્રહ્લાદ પારેખનાં કાવ્યોમાં
 મશગૂલ રહેતો
 જીવનના રમ્ય વળાંકે
 રાજસ્થાનના એ નાના ગામમાં
 ફરી આવવાનું થયું
 ઝરૂખાબંધ હવેલીઓથી સોહતી
 શેરીમાં અમે અનાયાસ મળ્યાં –
 એ જ પરિચિત સ્મિત
 ચહેરાની સુરખી પર
 સંધ્યાનું તેજ છવાતું હતું
 પરસ્પર દૃષ્ટિ મળતાં જ
 સ્નેહનું મધુર ઝરણ
 વહી આવ્યું.

બે કાવ્યો | રાજેશ પંડ્યા

૧. હજી હમણાં સુધી

હજી હમણાં સુધી તો
 સમયસર ઘરે પહોંચી શકાતું, નિરાંતથી;
 સાંજનો તડકો પથરાયો હોય ચારેકોર
 એ જોતાં જોતાં ગ્રીન ટી પી શકાતી, લિજ્જતથી,
 પુરશીમાં બેઠા બેઠા સાંજે
 ટપાલમાં આવેલાં સામયિકો પર
 નજર નાંખી લીધા પછી
 ઊભા થઈ નજીકના બગીચામાં
 ઈવનિંગ વોક લેવા જઈ શકાતું હમણાં સુધી તો.
 પાછા આવી નાહીનિચોવી તાજામાજા થઈ
 ક્યારેક બટેટાનું શાક ને થેપલાં
 તો ક્યારેક દાળદોકળી કે દહીંભાખરી ખાઈ

નવ વાગ્યાના સમાચાર જોઈ શકાતા, સમયસર.
 ને પછી યાનિસ રિત્સો કે તેદ્યુઝ રોઝેવિચ વાંચતાં
 અથવા તો આમીરખાનો હંસધ્વનિ સાંભળતાં
 આંખ ઘેરાવા લાગે ત્યારે
 કવિતાને સપનાંમાં ને સંગીતને હવામાં
 ઓગળતા મૂકી ઊંઘી જવાતું
 હજી હમણાં સુધી તો ઊંઘ આવી જતી ઘસઘસાટ.

પણ હમણાં હમણાંનું
 નવીનવાઈનું કઉતક જ કહેવાય ને એવું
 કમઠાણ થાય છે રોજ સાંજ પડતાં
 એક પંખી ઊડતું આવે
 ને બેસી જાય બરાબર મારી સામે
 પુરશીમાં બેઠા બેઠા હું એને તાક્યા કરું
 ધીમે ધીમે બધાં પંખી પાછાં જાય માળામાં
 તોય એ ઊડવાનું નામ લે નહિ
 અંધારું ઊતરી આવે ને એ દેખાતું બંધ થાય
 છતાંય ઊડી ગયું નહીં જ હોય એમ થયા કરે
 હવામાં એની પાંખનો ફફડાટ સાંભળવા
 હું એકકાન બેઠો રહું, પુરશીમાં, સજ્જડ
 ટેબલ પર બેય હાથ ઢાળી
 ક્યાંય મોડે સુધી; સૂનમૂન.

આમ સાવ નાંખી દેવા જેવી વાતમાં
 ખોરવાઈ ગયું છે રોજિંદું ટાઈમ-ટેબલ
 ટાઈમમાં ટાઈ પડી છે ને ટેબલના
 ચારેય પાયાઓમાંથી ચારે દિશાએ
 પોતાનો ટેકો પાછો ખેંચી લીધો છે.
 એટલે વગર ટેકે હું અંધારામાં
 ખાંખાંખોળાં કરતો હોઉં એમ
 પડતો આખડતો અથડાતો અફળાતો
 જેમતેમ ઘેર પહોંચું છું
 ત્યારે કૌન બનેગા કરોડપતિજોતાં
 બેઠાં હોય છે બધાં તલ્લીન.
 હું પણ બેસી જઉં છું જોડાજોડ
 અમિતાભ બચ્ચનની બેનમૂન અદાકારીમાં
 મારા પ્રશ્નોના જવાબ શોધવા.

૨. હમણાં હમણાં

હમણાં હમણાં ઊંઘ ઓચિંતાં ઊડી જાય છે
ને વહેલા વહેલા જાગી જવાય છે કશા કારણ વગર
પહેલાં તો થોડી વાર પથારીમાં પડખાં ઘસતો રહું
ફરી ઊંઘ આવી જશે એમ માની
તૂટેલાં સપનાંનો તાર ફરી સાંધવા જઉં
પણ ગાંઠ માર્યેય રાત જોડી શકાતી નથી ફરી વાર.

ગઈ રાતે બે'ક વાગે ઝબકી જવાયું હશે
આજે તો હમણાં જ બે ડંકા થશે
એને સાંભળવા જાગતો પડ્યો છું પથારીમાં
પણ તરત યાદા'વે કે
ડંકા ઘડિયાળ બગડી ગયું એનેય ઘણાં વરસ થયાં
પહેલાં તો રોજ સવારે
એને ચાવી આપવાની મજા પડતી, મને
હવે તો ચાવીવાળી ઘડિયાળેય કોઈ બાંધતું નથી કાંડે
બધાં મોબાઈલમાં જ સમય જોઈ લે છે આજકાલ;
હું પણ ઓશીકા પાસે રાખેલો મોબાઈલ
ઓન કરી સમય જોઈ લઉં છું હવે;
ઊંઘ નહીં જ આવે એમ માની બારણું ખોલું છું
મોબાઈલના સ્ક્રીન જેવું જ અજવાળું દેખાય છે બહાર.
આટલા વહેલા વહેલાય સામેવાળાની કાર
ઘસીઘસીને સાફ કરી રહ્યો છે એક યુવાન
હું એની આંખનાં સપનાં ઓળખવા મથું છું
એટલામાં તો છાપાવાળો છોકરો
છાપું નાંખીને ચાલી જાય છે સડસડાટ સાઈકલ પર
એની પીઠને તાકતો હું વિચાર કરું છું પાછળ
કે અમે આમની જેવડા હતા
ત્યારે તો
રાશવા સૂરજ ચડ્યે અમારી આંખ ઊઘડતી
પણ હવે વહેલા વહેલા જાગી જવાય છે
કારણ વગર.

કાયા | રાધેશ્યામ શર્મા

ની	જ્યાં
માયા	શણગારની
પૃથ્વીપટના	શરણાઈ
હેંચે	વાગી છે
પણ	છેક
ચોંટી છે	સ્મશાન
દુર્ગન્ધ	યાત્રા
પણ	સુધી
સુગન્ધ	જાગી
સમી	છે.
લાગી છે	

પરપોટાના તળિયે... | જિતેન્દ્ર પ્રજાપતિ

જળના તાણાવાણા જળમાં એમ હવે ગૂંથાયા હો જ;
પરપોટાના તળિયે મ્હોર્યા પાણીના પડછાયા હો જ.
મલકપારથી આવ્યા'તા તો આંખોમાં રોકાયા હો જ;
કોણે ફેંકી સવાર, મારાં સપનાંઓ તરડાયાં હો જ.
આ તે કેવું તેજ અમારાં અજવાળાં અંજાયાં હો જ;
દર્પણના પેટાળે પોઢ્યા ચહેરા ઝગમગાયા હો જ.
એવા તે શા અવસર આવ્યા? એવા તે શા બનાવ સવળ્યા?
ઝળઝળિયાની ટોચે રોપ્યા મોતીડા ફણગાયા હો જ.
પાંખોમાં આકાશ આવરી ઊડ્યાં છે પંખી ઓચિંતાં;
માળાઓને શુંય સાંભર્યું, પાછળ પાછળ ધાયા હો જ.

તાડ તાદેશ | વિભા નાયક

સમયની સલવટો
વચ્ચે
ભીંસાતો જકડાતો ચીમળાતો ચૂંથાતો રૂંધાતો
ગંધાતો...
ફૂંગાતો...
સમય.

તોય
 ધરતીમાં પગ ખોડી.
 આકાશમાં માથું
 વીંઝતા,
 સૂસવાતા પડકારો
 ઝીલતા
 ઊભાં છીએ અમે –
 આ
 પાપાણોનાં પડળો પર
 જ્યાં સુધી
 લીલી બિછાત
 થતી રહેશે...
 અમૃત-અર્ક
 પ્રસવતાં રહીશું
 અમે.

ખંભાત પ્રદેશનાં તાડવૃક્ષો વચાળેથી પસાર થતાં...

ત્રણ ગઝલ | મહેન્દ્ર જોશી

૧. સ્હેજ આગળ જઈ ઊભા

હું-પણા ને તું-પણાથી સ્હેજ અળગા જઈ ઊભા
 આ સુતરના તાંતણાથી સ્હેજ અળગા જઈ ઊભા
 મારી પાછળ મારું ઘર હસતું હશે રડતું હશે ?
 ને નીરખવા બારણાથી સ્હેજ અળગા જઈ ઊભા
 ગોત્ર શું છે કુળ શું છે ને નદીનું મૂળ શું છે ?
 તત્વના હર ટૂંપણાથી સ્હેજ અળગા જઈ ઊભા
 હો શિયાળો કે ઉનાળો, લોક તો તાપી જશે !
 તેં દીધેલા તાપણાથી સ્હેજ અળગા જઈ ઊભા
 તેં કહ્યા પહેલાં ફકીરી ઠાઠ ઉતારી દીધા
 રેવડી સુક્કા ચણાથી સ્હેજ અળગા જઈ ઊભા
 આ પવન સાથે ઊડે કેવાં 'મ.જો.'નાં છોતરાં !
 આ અહમ્ અળખામણાથી સ્હેજ અળગા જઈ ઊભા.

૨. પૂછ્યું છે જ ક્યાં

બચ્યું શું ને તણાયું શું એ પૂછ્યું છે જ ક્યાં ?
 કે આંખોના એ દરિયે કોઈ ડૂબ્યું છે જ ક્યાં ?
 અરીસામાં હતું કે કોઈ આંખોમાં હતું,
 પડ્યું જે બિંબ એને કદી મેં લૂછ્યું છે જ ક્યાં ?
 યથાવત્ છે દીધેલા આ ખજાના ભેદના,
 કે આવી સ્વપ્નમાં પણ કાંઈ લૂંટ્યું છે જ ક્યાં ?
 છે ઝળહળ આ હથેળીમાં લખ્યું તું નામ એક,
 દીવાની જ્યોત જેવું હોય ઘૂંટ્યું છે જ ક્યાં ?
 જમાના થઈ ગયા આશ્ચર્ય છે કે કોઈએ,
 નમી જો ડાળ તોપણ ફૂલ સૂંઘ્યું છે જ ક્યાં ?
 જે દીઠું તે બધું ગઠરીમાં ભેગું બસ કર્યું,
 એ રીતે મનને આમ છૂંકું મૂક્યું છે જ ક્યાં ?

૩. મીઠા મીઠા

સ્વાદ હતા જે કડવા કડવા
 સ્પર્શ થયો ત્યાં મીઠા મીઠા
 વાતે વાતે મરચી છાંટી
 શબદ ન નીકળ્યા તીખા તીખા
 ખબર નહીં ક્યું ઝાડ હતું એ
 બેઠા ત્યાં તો તૂરા તૂરા !
 તેં આંબલિયો કેવો દીધો ?
 ભાવે ભોજન ખાટા ખાટા
 તેં દીધાં તો પી લીધાં છે
 આંસુ ક્યાં છે ખારાં ખારાં
 જયમ મળ્યું ત્યમ ચાખી લીધું
 ભીતર સબ કુછ મીઠા મીઠા !

□

એક દલિત શિક્ષિકાની આત્મકથા

■ પ્રવીણ ગઢવી ■

છટ્ટા-સાતમા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ છત્રીની, પોસ્ટકાર્ડની, પતંગની, ખોટા સિક્કાની, નદીની આત્મકથા એવા એવા નિબંધો લખતા હોય છે, અમે લખાવીએ છીએ. મને થયું, લાવને હુંય 'એક દલિત શિક્ષિકાની આત્મકથા' નિબંધ લખું !

મારું નામ નલિની. મારા શિક્ષકે મને સમજાવેલું, 'નલિની એટલે કમળ'. 'કમળ ક્યાં ઊગે?' મેં તો કમળ જોયેલું જ નહિ. ક્યાંથી ખબર હોય? એમણે જ કહેલું, 'કાદવ'માં ! કમળ કાદવમાં ઊગે એમ હું ગટરમાં ઊગી હતી. ખુલ્લી ગટરના કાંઠે જ અમારું છાપરું હતું. મારી મા મ્યુનિસિપાલિટીમાં સફાઈકામ કરતી હતી. મારા બાપા-હવે અમે પપ્પા કહીએ છીએ, એ રોજમદાર હતા. મા ક્યરો વાળવા જાય ત્યારે મનલય સાથે લઈ જતી અને ફૂટપાથ ઉપર ઊગેલા કણ્ઠીના ઝાડની ડાળીને સાડલાનું ખોયું બાંધી અને તેમાં સુવાડતી. બુલબુલ ને કાબરો મારાં હાલરડાં ગાતાં !

મોટી થઈ ત્યારે મને મ્યુનિસિપાલિટીની શાળામાં ભણવા મૂકી. ભણવામાં હું હોશિયાર નીકળી. મારાં શિક્ષિકાબહેન મને એક વાર આંક કે પલાખાં શિખવાડશ તે મને તરત યાદ રહી જતાં. હું કડકડાટ બોલી જતી તેથી તેમને નવાઈ લાગતી. 'અલ્યા, આ છોકરી તો જુઓ... ઝૂંપડપટ્ટીમાંથી આવે છે તોય કેટલી હોશિયાર છે !'

'તોય એ લોકને આખરે તો ઝાડુ જ મારવાનું અને વાળુ માગવાનું !' બીજા શિક્ષકો હસી પડતા.

'હા, એ લોકોનાં છોકરાં જરા મોટાં થાય કે તરત મુકાદમના ચોપડે નામ લખાવી દે અને રોજમદાર તરીકે દાખલ કરાવી દે. બાપ ગટરમાં ઊતરે ને ગૂંગળાઈ મરી જાય કે તરત રહેમરાહે...'

વાતેય સાચી હતી. અમારી વસ્તીમાં કોઈ ઝાડું ભણે જ નહિ. ચાર ચોપડી ભણાવી કાગળ-કોથળી વીણવા મોકલી દે. પણ હું ભણવામાં હોશિયાર નીકળી. તેથી મારી માએ મને ભણવા દીધી. સાતમું પાસ કરી હું કામેશ્વર વિદ્યાલયમાં દાખલ થઈ.

દશમામાં મારા દૃઢ ટકા આવ્યા. મારે તો કોલેજમાં જવું હતું પરંતુ મા કહે, 'બેટા, તું પીટીસીમાં જ તો ઝટ કમાતી થા. અમે કોલેજના ખર્ચા ક્યાંથી કાઢીએ ?'

આમ તો અમે બીજાં લોકો કરતાં સુખી હતાં. મા અને બા બેય કમાતાં હતાં, ને મારા પપ્પાને બીજા લોકોની જેમ કોથળી પીવાની ટેવ પડી નહોતી. મા જે

સોસાયટીઓમાં કામ કરતી હતી, ત્યાંથી સાંજે વાળુ લઈ આવતી.

વાણિયા-બામણ-પટેલની સોસાયટીઓ હતી, તેથી વાળુ સ્વાદિષ્ટ આવતું.

ટકા સારા હોવાથી તરત મને પી.ટી.સી.માં એડમિશન મળી ગયું. મારા જેવી બીજી પાંચ-સાત છોકરીઓ પણ હતી, પણ તે વણકર - રોહિત હતી. હું એકલી અમારા સમાજની હતી.

અમારી પીટીસી કોલેજને સરકારી ગ્રાન્ટ મળતી હતી. પરંતુ તેનું સંચાલન કાનજીકાકા કરતા હતા. તે ગાંધીવાદી હતા. માથે સફેદ અણીદાર ચાંચવાળી ટોપી પહેરતા. ખાદીનું - અર્ધાં બાંચનું બાંડિયું અને ધોતી પહેરતા. પગમાં પઠાણી સેન્ડલ.

સંડાસ સાફ કરવા અમારા સમાજનાં ઝીણીબહેન આવતાં પરંતુ દર અઠવાડિયે કાનજીકાકા વિદ્યાર્થીઓ પાસે આખી કોલેજમાં ઝાપટઝૂપટ કરાવતા. 'ગાંધી બાપુએ શરીરશ્રમ કરવા શીખ આપેલી છે. તેઓ તો સંડાસ જાતે સાફ કરતા.' એવું બધું કાનજીકાકા કહેતા. પરંતુ શિક્ષકો સર્વણ વિદ્યાર્થીનીઓ હોય તેમની પાસે કલાસરૂમ સાફ કરાવતા અને અમને પાંચ-સાત છોકરીઓને આંગણું વાળવા ઝાડુ પકડાવતા. સંડાસ સાફ કરવાનું તો મારે ભાગે જ આવતું. વણકર - રોહિત છોકરીઓ સંડાસ સાફ કરવાની ચોખ્ખી ના પાડતી. એટલે એ ઝાડુ મારવાનું કામ કરતી અને હું બધાં સંડાસ ધોવાનું કામ કરતી.

શિક્ષકો ભૂરી નજરના હતા. સર્વણ છોકરીઓને વધુ માર્ક આપવાની લાલચ આપી રૂમમાં એકલી બોલાવતા. કેરીની જેમ એમની છાતીઓ ધોળી નાંખતા, તોય બિચારી એ ચૂપચાપ સહન કરતી. વધુ ટકા આવે તો ઝટ નોકરી મળી જાય.

'તમારે લોકોને તો અનામત હોય, એટલે શી ચિંતા?' અમને કહેતી.

શિક્ષકો અમારાથી તો આઘા જ રહેતા. 'આ લોકોને તો અડાય પણ નહિ ને બોલાવાય નહિ.'

'હા, આ લોકો તો એટ્રોસીટીનો કેસ કરે તો સાત વરસની ટીપ પડે !'

'ઓ બાપા રે !'

એ લોકો સ્ટાફરૂમમાં વાતો કરતા હોય તો સંભળાતું.

કાનજીબાપાની પગચાંપી કરવા, એમને આખા શરીરે માલિશ કરવા છોકરીઓ જતી. કાનજીબાપા એમને 'બેટા-બેટા' કરી પીઠ પર ને કૂલા પર હાથ ફેરવતા, એવું એ છોકરીઓ બોલતી.

'ડોહો સાવ નાગો છે.'

'ચડો પહેરીને પડવો હોય ને કહે, આખા શરીરે માલિશ કરો.'

'ઘડી થાય ને કપાળે - છાતીએ હાથ મુકાવી કહે કે 'જોને બેટા, મને તાવ જેવું છે ?'

'તાવ નથી, તરિયો નથી, છે શીરાનો ભાર.'

'શીરાનો નૈ, અલી...' બધી ખિલખિલાટ હસી પડતી.

કાનજીકાકા અમારી પાસે કદી માલિશ ન કરાવે. એમનો બંગલો સાફ કરવાનો હોય, ત્યારે અમને બોલાવે. હું ફિનાઈલ નાંખી એમનું સંડાસ ચોખ્ખુંચણાક કરી આપતી. સંડાસ જોઈ કાનજી બાપા કહે, ‘ગાંધીબાપુ તો સંડાસમાં ગીતા વાંચતા.’

મને સામું ફટકારવાની ઈચ્છા થતી : ‘ગાંધીબાપુ સંડાસ જાતે સાફ કરતા. તમારી જેમ દલિત છોકરીઓ પાસે નહોતા કરાવતા.’ પણ કંઈ પણ સામું બોલીએ તો કોલેજ - હોસ્ટેલમાંથી કાઢી મૂકે, પછી ક્યાં જવું ?

એમ ને એમ પી.ટી.સી.નાં બે વર્ષ પસાર થઈ ગયાં. અને હું સારે ટકે પી.ટી.સી. થઈ ગઈ. હવે સરકારના ઓર્ડર માટે રાહ જોવાની. પહેલાં તો પી.ટી.સી.વાળાને સીધા પગારધોરણમાં લઈ લેવાતા. હવે સરકારે કરકસર કરી બાંધ્યા પગારની ભરતી શરૂ કરી છે. બાંધ્યા પગારમાં પાંચ વર્ષ રહેવાનું પછી પગારધોરણ ચાલુ થાય. આને કેવી સરકાર કહેવાય ? વેઠિયા શિક્ષકોથી જગ્યાઓ ભરવાની ? ‘ભઈ, મુંઘવારી તો સૌને નડે. બાંધ્યા પગારમાં ઘર કેમ ચાલે ? અત્યારે ગેસ, વીજળીનાં બિલ, તેલ, દૂધ, શાક-પાંદડું - બધું કેટલું મુંઘું થઈ ગયું છે ? પણ શું થાય ? સરકાર અને ભગવાનને પહોંચાય નહિ. એ જે કરે તે ખરું !’

સરકારમાં પ્રાથમિક શાળાઓમાં પચાસ ટકા જગ્યાઓ ખાલી પડી છે. શાળાના ઓરડા પૂરતા નથી. શાળામાં સંડાસ નથી. મધ્યાહ્ન ભોજનનાં રસોડાંને છાપરાં નથી. છોકરીઓ માટે મુતરડીની વ્યવસ્થા નથી અને સરકાર કન્યા કેળવણી માટે ઝુંબેશ ચલાવે છે. છાપામાં આવું બધું વાંચતી હું છ મહિના બેસી રહી, ત્યારે આખરે ઓર્ડર આવ્યો.

મેં તો ગીતામંદિર બસસ્ટેન્ડથી સીધી બસ પકડી. પાટણથી રાણપુર જવાના રસ્તે ક્યાંક આવેલા ગામમાં ઓર્ડર થયેલો. કંડક્ટરને કહી રાખ્યું કે માણિલાનું પાટિયું આવે ત્યારે જરા મને કહેજો. ચાર કલાકે બસ ખરા બપોરે માણિલાના પાટિયે પહોંચી. હું ઊતરી. મારી સાથે એકબે ડોહા-ડગરા ઊતર્યા. ગામનું પાટિયું તો વનેવગડામાં ચાડિયાની જેમ એકલું ઊભું હતું. ચોતરફ કપાસનાં ખેતર હતાં. મેં પૂછ્યું, ‘ગામ ક્યાં આવ્યું કાકા ?’

‘આંચથી ગઉ - સવા ગઉ થાય, ક્યાં જવું બુન તમારે ?’

‘મારે માણિલા જવું છે.’

‘એ તો બરાબર, તું પાટિયે ઊતરી એટલે માણિયા જ જવાનું હોય. પણ કુના ઘેર ?’

‘પ્રાથમિક શાળામાં મને ઓર્ડર મળ્યો છે.’

‘નેહાળમાં ?’

‘હા, હા, ક્યાં આવી ?’

‘ગામની પેલી મગ તળાવની પાળે.’

વાતો કરતાં કરતાં અમે ચાલવા માંડ્યાં. ત્યાં મને હતું તે પ્રશ્ન આવ્યો.

‘ચિયાં ગાંમની બુન તું ?’

‘અમદાવાદ.’

‘એ તો ખરું પણ કોક ગાંમ તો હશે ને ?’

‘હું તો અમદાવાદમાં જ જન્મી છું, એટલે મને ખબર નથી.’

મનમાં તો થયું, કહું હું તો ગટરમાં જન્મી છું. ગટર મારું ગામ !

‘શી નાત તમારી બુન ?’

જેનો મહાત્મ્ય હતો તે જ ખૂલી આવ્યો. ગામડાના લોકો નાત-જાત પૂછ્યા વગર રહે જ નહિ.

‘વાઘેલા.’

‘તે તમે દરબાર ?’

‘ના, ના; હરિજન.’ મારાથી સાચું બોલાઈ ગયું.

નાતનું નામ પડતાં જ એ લોકોનાં મોં સિવાઈ ગયાં. સાથે ચાલતા’તા તો એ લોકો ઉતાવળે ચાલી આગળ જવા લાગ્યા.

‘લ્યો, હવે હરિજન બેનો સોરાં ભણાવશે.’ ચાલતાં ચાલતાં કોઈ બોલ્યું.

‘સરકાર કાયદા એવા કરે, તો સું કરીએ ?’

પરસેવે રેભઝેબ થઈ મારાં સાડી, બ્લાઉઝ પલળી ગયાં. ત્યારે ગામ આવ્યું. ‘એ આંમ સીધે સીધાં ગામબારાં હેંડ્યાં જાવ, મોટો વડ દેખાશે. ઈની પાંહે નેહાળ આઈ.’ ટોળામાંની કોઈ ડોશીને દયા આવી અને વળી જતાં પહેલાં રસ્તો બતાવ્યો.

બે-ત્રણ ઓરડાનું શાળાનું મકાન હતું. કંપાઉન્ડ વૉલ હતી. લોખંડનો દરવાજો હતો. બે ઓરડા જૂના નળિયાંવાળા હતા. એક ઓરડો ધાબાવાળો નવો હતો. શાળા ચાલુ હતી. આંગણામાં ઊગેલા લીંબડાઓ પર કાબરોનો અને ઓરડામાં છોકરા-છોકરીઓનો કલબલાટ આવી રહ્યો હતો.

હું જઈને આચાર્યને મળી. ટેબલ પર પગ લંબાવી એ બેઠા બેઠા બીડી પીતા હતા. મને જઈને તરત પગ ઉતારી લીધા ને બોલ્યા,

‘આવો, આવો બ્હેન, ક્યાંથી આવ્યા ?’

‘અમદાવાદથી,’ બોલી મેં પર્સમાંથી ઓર્ડર કાઢી એમને આપ્યો. ‘મારો અહીં શાળામાં ઓર્ડર થયો છે, સાહેબ !’

‘હા, હા, બરાબર બરાબર. કોપી મલી ગઈ છે.’ પછી અટકીને બોલ્યા, ‘શાળામાં હરિજન બહેનની ખોટી હતી, તે પૂરી થઈ.’ હું સમસમી ગઈ.

બેલ મારીને એમણે બીજા શિક્ષકો બોલાવ્યા. બધા મને કોઈ પાંજરામાં પુરાયેલું અજબ પ્રાણી હોઈ તેવી નજરે જોવા લાગ્યા. આચાર્ય જોશીસાહેબ બ્રાહ્મણ હતા. બીજા ચતુરભાઈ, સોમાભાઈ, મંગળભાઈ, બુધાભાઈ પટેલો હતા.

‘ઓહોહો બેન, તમે શે’ર છોડીને અંઈ ગામડામાં ચ્યાં ટીચાવા આયાં ?’

‘તમારા તો મિનિસ્ટરો હોય છે, તેમની લીલી સહી મેળવી શે’રમાં જ પોસ્ટિંગ

લેવું'તું ને ?'

‘આંચ તો તમને કોઈ મકાંન નેં મલે.’

‘ગાંમમાં નકરા કોળી પટેલ ને ભરવાડ ભર્યા છે. સારું વરણ તો આંચ રેતું જ નથી.’

‘એના કરતાં જિલ્લાફેર કરાવી લોને.’ મગનભાઈએ સલાહ આપી. ‘રૂપિયા એક લાખનો ભાવ ચાલે છે, મંગળભાઈ !’ બુધાભાઈએ સૂર પુરાવ્યો.

બળબળતા તડકામાં હું સ્કૂલે પહોંચી હતી, પણ કોઈ મને પીવા પાણી આપતું નહોતું, પરંતુ ઉપદેશ આપી રહ્યા હતા.

મેં ઊભા થઈ માટલામાંથી ડોયામાંથી પાણી લઈ ગ્લાસમાં જાતે પીધું. બધા ફાટી આંખે જોઈ રહ્યા.

સાંજ પડી. રહેવાનું ઠેકાણું નહિ. આચાર્યે કોઈ છોકરાને મોકલી સરપંચને બોલાવ્યા.

‘લ્યો કરો વાત. સરકારને ચાંચને ને આપણા ગામની નેહાળમાં જ હરિજન બેન મેલવાનું હૂઝયું !’ સરપંચને મારું આગમન ગમ્યું નહિ. તોય આચાર્યના કહેવાથી તલાટીના ક્વાર્ટરની ચાવી આપી. ‘તલાટી ગામમાં રહેતા નથી, કોક કોક દા’ડે અપડાઉન કરે છે.’ સરપંચે કહ્યું, ‘થોડા દા’ડા ક્વાર્ટરમાં કાઢી નાંખો !’

છોકરાં પાસે સાવરણી મંગાવી, પાણી ભરવા માટલું મંગાવ્યું. એક છોકરો ખાટલી ને ગોદડી લઈ આવ્યો. એમ મારું ગામમાં રહેવાનું શરૂ થયું. ગામમાં લવાણાની દુકાન હતી, ત્યાંથી બધું સીધું-સામાન લઈ આવી. ખીચડી બનાવી ખાધી.

બીજે દિવસે શાળામાં ગઈ. ત્યારે પાણી પીવાનું માટલું ગુમ થઈ ગયું હતું. સૌ શિક્ષકો બોટલોમાં પાણી લઈને આવ્યા હતા. મેં રિસેસમાં એક છોકરાને લોટો પાણી ભરી લાવવા કહ્યું, તો કહે, ‘મારી મા ને આપે.’

‘કેમ ?’

‘અમારા સાયેબ કે’તા કે તમે હરિજન સો. હરિજનને અમારાથી પાણી ના અલાય.’

હું ગમ ખાઈ ગઈ. પછી મેં હરિજન છોકરો શોધી કાઢ્યો. એને કહ્યું ત્યારે એ લોટો પાણી લઈ આવ્યો.

શાળામાં થોડા હરિજન છોકરા હતા. એ ક્લાસમાં છેલ્લી લાઈનમાં થોડા છેટે બેસતા. શાળાના વિદ્યાર્થીઓ માટે એક ગઢી હતી. તેમાંથી બધા પાણી પીતા. હરિજન છોકરાઓને બીજા છોકરા ખોબામાં પાણી રેડતા પરંતુ મોટે ભાગે હરિજન છોકરા તો તરસ લાગે ત્યારે દોડીને ઘરે જતા. એમનો મહોલ્લો શાળાની પાછળ થોડેક દૂર જ હતો.

સવારના બે કલાક તો પ્રાર્થના અને યોગમાં બગડતા હતા. છોકરા સંસ્કૃતમાં સરસ્વતીની પ્રાર્થના કરે, પણ એક અક્ષર એમને ન સમજાય ! આચાર્ય ઢોલક વગાડે અને બુધાભાઈ મંજરા ! પાંચમા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓને પૂરું વાંચતાં પણ ન આવડે.

ભણાવવાની કોઈને પડી નથી. હરિજન છોકરા આવે તો શિક્ષકો નજર ન નાખતા. રમતમાંય એ તો છેટા જ રહે. હુતુતુ રમે તો અડી ન જવાય ?

શાળામાં શિક્ષકો ભેગા થઈ ચા-ખાંડ લાવતા અને પ્રાર્થમસ પર ચા બનાવતા. હું આવી એટલે કપ ખૂટ્યા. મને માટીની કુલડીમાં ચા આપી. પછી રોજ મને ચા કુલડીમાં જ મળે. ગામમાં તો કપ ક્યાં મળે ?

બે-ચાર દિવસ પછી હું હરિજનોના મહોલ્લામાં મકાનની તપાસ કરવા ગઈ. ‘આવો આવો બેન, તમે વળી આ નપાણિયા ગામમાં ચ્યાં આવી ચડ્યાં ?’

‘શું થાય ! નોકરી કરવી હોય તો સરકાર જ્યાં મૂકે ત્યાં જવું પડે.’

‘શી નાત તમારી બેન ?’

‘હરિજન.’

‘એ તો એમ જ હોય, તો જ તમે અમારા મોલ્લામાં આવો. પણ હરિજનમાંય કેવાં ? વણકર કે...’

‘ભંગી.’

‘ઓ ! ગાંમમાં એક કાળા ભંગીનું ઝૂંપડું છે.’

‘અહીં કોઈ મકાન ખાલી છે ?’

‘અરે બેન, અમે જ માંડસાંકડ મુકડ રૈએ છીએ. ત્યાં વળી ખાલી મકાન ચ્યાંથી હોય ?’

ચા-પાણી કરી પાછી આવી.

શાળામાં મધ્યાહન ભોજન યોજના ચાલતી હતી. કોળી પટેલના છોકરા ખાતા હતા. પરંતુ ભરવાડના છોકરા નહોતા ખાતા. ‘માતાજીની અમને આણ છે.’ એવું બહાનું કાઢી ઘરે રોટલા ને મરચું ખાવા દોડી જતા. હરિજન છોકરા થોડા દૂર જુદી પંગતમાં બેસી જમતા.

મેં આચાર્યને કહ્યું, ‘આ લોકો આઘા કેમ બેસે છે ?’

‘બેન, આ તો ગામડું કહેવાય. અહીં આમન્યા રાખવી પડે. આવું બધું તો રહેવાનું જ. આપણે ભેગા બેસાડીએ તો આ ખાય છે, તેટલાય ન ખાય અને કેળવણી-નિરીક્ષક-સાહેબનો મેમો મળે.’

હરિજનમાંય એક ભંગીનો છોકરો હતો, તે તો વળી છેક આઘો ભીંતે ટેકો દઈ ઉભડક બેસતો. શાળાના કંપાઉન્ડમાં એક ખૂણામાં માંદલું કતીલું પડ્યું રહેતું.

આચાર્ય મને સફાઈ સમિતિની અધ્યક્ષ બનાવી દીધી. કેળવણી-નિરીક્ષકસાહેબ કે શિક્ષણાધિકારીસાહેબ આવવાના હોય ત્યારે શાળામાં સફાઈ થાય. કોળી પટેલના છોકરા શાળાના ઓરડા સાફ કરે. હરિજન છોકરા આંગણું વાળે અને વાલ્મીકિ છોકરા મુતરડી સાફ કરે ! આચાર્ય જાતે લાડુ, બટાકાનું રસાવાળું શાક, પૂરી એવું બધું બનાવે. મને તો આઘી જ રાખે. મને શું રસોઈ ના આવડે ? પણ મારાથી રસોઈ અભાડાઈ ન

જાય ?

કન્યાપ્રવેશ-મહોત્સવ વખતે મને જોશીસાહેબ હરિજન, વાઘરી, મોચી, રાવળના મહોલ્લા જ ફાળવે ! ઉપલી વરણમાં તે બધા જાય !

યા-નાસ્તો પણ આચાર્ય જ બનાવે. મને પ્લેટમાં બટાટા-પોંઆ અને એક જ કાળા કપમાં ચા આપી દે.

‘લાવો ને હું ચા-નાસ્તો બનાવું.’

‘ના, ના, બેન ! તમને તકલીફ અપાય ?’

ગામના કોળી પટેલોએ સિકોતર માનું મંદિર બનાવેલું. તેમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ થયો. આખા ગામને ધુમાડાબંધ જમવાનું હતું.

શાળામાં આવીને સરપંચ કહી ગયા : ‘માસ્તરો, તમે અને સોકરાં બધાંય પરસાદ લેવા આવજો. પણ હરિજનનાં ને મુસલમાનનાં સોકરાં ના લાવતા !’

મને આચાર્યે કહ્યું, ‘બેન, તમને આવવાનું ફાવશે ?’

‘ના, હું રોટલો ને મરચાંની ચટણી ખાઈ લઈશ.’ મેં દાઝમાં એમને મરચું લાગે તેવો જવાબ વાળ્યો.

મધ્યાહન ભોજન યોજનામાં તિથિ-ભોજનની પણ યોજના હતી. ગામમાં કોઈની મૃત્તિતિથિ નિમિત્તે શાળાનાં બાળકોને જમાડતા. પણ તેમાંય હરિજન અને મુસલમાન બાળકોની બાદબાકી થતી ! સાકર પતાસાં વહેંચાય તો બીજાં બાળકોને ખોબામાં આપે અને હરિજન છોકરાંવને એમના દફતર પર મૂકી દે.

એક વાર મામલતદાર સાહેબે મધ્યાહન ભોજનના રસોઈયા તરીકે હરિજન બહેન હેમીને નિમણૂક આપી.

‘લો, આ લોકને શું રાંધતાં આવડે ?’ આચાર્યને નવાઈ લાગી,

‘સરકારેય કેવા કેવા ફતવા બહાર પાડે છે. જુઓને ભૈસાબ, મભોયોના રસોયામાંય રિઝર્વેશન ?’

મેં કહ્યું, ‘સફાઈ કામદારમાં જ રિઝર્વેશન નથી. એમાંય હોવું જોઈએ !’

છોકરાંવને જેવી ખબર પડી કે હેમી રાંધવાની છે એવા જ બધાં ભાગી ગયાં. માતાજીની આજ લાગે. ‘બિચારીની લાપસી એમ ને એમ પડી રહી.’

મધ્યાહન ભોજન યોજના બંધ થઈ ગઈ. આચાર્યે કેળવણી-નિરીક્ષકસાહેબને અને મધ્યાહન ભોજન યોજનાના નાયબ મામલતદારને વાત કરી. આખરે હેમીને ચાલુ રાખી, રાંધવાનું કામ એક કોળી બહેનને સોંપ્યું. અર્ધો પગાર હેમીનો ને અર્ધો પગાર કોળી બહેનનો, ત્યારે મધ્યાહન ભોજન યોજના ફરી ચાલુ થઈ !

મને થયું, મારી પાછળ પણ છોકરાં એવું જ બોલતા હશે. મારી પાસે ભણવામાં માતાજીની આજ તો નહીં નડતી હોય ?

સડેલું ખસીયું કતીલું મરી ગયું તો કાળા ભંગીના છોકરાને બહાર ઢસડી જવાનું

કામ આચાર્યે સોંપ્યું, ‘અલ્યા, જા બહાર ઉકરડે ફેંકી આય !’

બે-ત્રણ મહિના પછી સરપંચ કહે, ‘બેન, ક્વાર્ટર ખાલી કરો, કેમ કે ઓડિટ પાર્ટી આવવાની છે.’

ક્વાર્ટર ખાલી કરીને ક્યાં જવું ? મેં આચાર્યને કહ્યું, ‘થોડા દિવસ શાળાના ઓરડામાં રહું ?’

‘બેન, મને તો વાંધો નથી પણ કેળવણી-નિરીક્ષકસાહેબનો લેખિત હુકમ હોય તો જ હું રજા આપી શકું.’ આચાર્યે સરકારી જવાબ આપ્યો.

‘એના કરતાં બેન, તમે અપડાઉન જ કરો ને. અહીંથી ચાલીસ કિલોમીટર દૂર રાણપુર છે, ત્યાં મકાન મળી જશે. સવારસાંજ બસ આવે જ છે.’

આખરે હારી-થાકી મેં રાણપુર વાલ્મીકિ વાસમાં મકાન ભાડે રાખ્યું અને બસમાં અપડાઉન શરૂ કર્યું.

મારી કરમકહાણી લખું તો પાર આવે તેમ નથી. કબીરજીએ કહ્યું છે તેમ બધાં ઝાડની કલમ કરું ને દરિયાની શાહી કરું તોય મારી કરમકહાણી પૂરી થાય તેમ નથી. અમારે ડગલે ને પગલે હડધૂત થતા રહેવું પડે છે; અપમાન વેઠવાં પડે છે, ભેદભાવ ભોગવવા પડે છે. સમાજના સૌ સાથે રહીને પણ અમે છોટાં ને છોટાં.

આંગળીથી નખ વેગળા. દૂધમાં સાકરની જેમ પારસી ભળે પણ મીઠું ભળે ? દૂધ ફાટી જાય ! અમે તો મીઠા જેવા ખારા ખારા ઊસ !

તો આ હતી એક દલિત શિક્ષિકાની આત્મકથા ! ગાંધીજીએ ‘સત્યના પ્રયોગ’ લખ્યા, મેં તો ‘ઝેરના ઘૂંટડા’ લખ્યા છે !

□

સાભાર સ્વીકાર

વાંકાનેર-૩૬૩૬૨૧, પૃ. ૧૦+૮૬, રૂ. ૧૦૧. નામ મારું ટહુકાતું જાય છે : કિશોર મોદી, ૨૦૧૬, લેખક પોતે, યુએસએ, પૃ. ૨૦+૧૦૦, રૂ. ૨૦૦. ઉન્મેષ : ગોવિંદલાલ શાહ, ૨૦૧૫, ૭, મુકુન્દ મનોરમા કોમ્પલેક્સ, હિમ્મતલાલ પાર્ક પાસે, અમદાવાદ-૧૫, પૃ. ૨૦+૨૫૧, રૂ. ૧૦૦. ભૂમિકા રહિત : બાલકૃષ્ણ આનંદ, ૨૦૧૬, આનંદાલય, ૧૧, સુમિન પાર્ક, સૈજપુર બોધા, અમદાવાદ પૃ. ૮૪, રૂ. ૫૦. શૂન્યમાં આકાર : સંધ્યા ભટ્ટ, ૨૦૧૭, ભુક પબ, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦૨, રૂ. ૧૭૫. મોરપીંછની છાંયે વૃક્ષવાટિકા : મુકુન્દ પરીખ, ૨૦૧૬, કવિલોક ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ, પૃ. ૧૪+૬૬, રૂ. ૮૦. છલના વગર : વીરુ પુરોહિત, ૨૦૧૬, મીડિયા પબ્લિકેશન, જૂનાગઢ, પૃ. ૮+૫૨, રૂ. ૧૨૦.

આસ્વાદ

ઝંખનાના ઝણકારની સફળ પરિણતિ – કોણ ?

■ રાધેશ્યામ શર્મા ■

કોણ ?

તું પહેરે છે તે ભૂરાં સ્લિપર,
વાડાની ધૂળ
ને
તારાં તળિયાંનો સ્પર્શ સાચવી
ઓટલા પર
ખૂણામાં બેઠાં છે.
જતી વેળા
તેં પહેરેલાં સેન્ડલની
છાપ
પવન પણ
પોતાની સાથે લઈ જઈ શક્યો નથી.
ખૂણે ઊભેલો
મહુડો
તારા વિના
મઘમઘ્યો નથી, એ સાચું.
ઘણા સમય પછી
લીલી-ચા ચૂંટવા ગયો...
આંગળીમાંથી
સિસકારા
વહી નીકળ્યા.
વાડાના હીંચકા પર
કાળો-ભૂરો ભમરો
ઊડાઊડ કરી રહ્યો છે.
જાંબુડા અને સીતાફળી નીચેથી
પાતળી સળીઓ

ચાંચમાં લઈ
ચકલો-ચકલી
માળો ગૂંથી રહ્યાં છે.

ઝંખાનો આગળો
બહારથી ખૂલવાનો
અવાજ સાંભળી,
ધબકાર ચૂકી,
પૂછું છું :
કોણ ?

(‘સાહચર્ય’-૫)

જયદેવ શુક્લ

આ કૃતિનું શીર્ષક ‘કોણ ?’ પ્રારંભે અને અન્તે આપાદમસ્તક પ્રસ્તુત છે. જોઈ શકીએ છીએ, કોણ શબ્દની સોડમાં પ્રશ્નાર્થચિહ્ન.

ફાન્સના પ્રયોગશીલ નવલકથાકાર એલેઈન રોબ-ગ્રિલેએ કહેલું : કળાકૃતિની બહાર અન્ય કોઈ પણ વસ્તુનો સંદર્ભ રચનામાં હોતો નથી. આવી વિશિષ્ટ રચના ‘કોણ’ છે, એક અછાંદસ અ-ખંડકાવ્ય. શરૂના ‘તું’ સંબોધનની આત્મીયતા સાથે કાવ્યનાયકના સ્મૃતિતન્તુ ઊઘડતા આવે છે.

સ્વજન જે ભૂરાં સ્લિપર પહેરે છે તે ઓટલા પર ખૂણામાં બેઠાં છે ! ભાવકની અવગમન સ્પેસમાં, ભૂરાં સ્લિપર કોઈ અનુપસ્થિત પાત્રનો પર્યાય બને છે. ઓટલા ઉપર કોઈ ખૂણામાં (યાને મેમરી કોર્નરમાં) ખસી જઈ, રહ્યું છે.

પ્રતિનિધિ પ્રતીક ભૂરાં સ્લિપર વાડાની ધૂળ તો સાચવે છે પણ પહેરનારનાં તળિયાંનો સ્પર્શ નાયકને પણ કરાવે છે.

આવા બોટમ-ટચનું મૂળ હવે છતું થાય છે :

જતી વેળા
તેં પહેરેલાં સેન્ડલની
છાપ
પવન પણ
પોતાની સાથે લઈ જઈ શક્યો નથી

ભૂરાં સ્લિપર ભૂતકાલીન, પરંતુ સ્થાનત્યાગવેળાની સેન્ડલની પ્રિન્ટને તો પવન પણ પોતાના ભેળો ઉડાવી જઈ શક્યો નથી ! આ પળે ચરણછાપ-સ્મૃતિ ગાઢ ને અકબન્ધ છે.

રચનાના ત્રીજા વળાંકમાં, ઓટલાનો ખૂણો – જાણે ઘરબહાર ઊગી ઊભેલા ખૂણામાં પલટાય છે. નાયક કન્ફેસ કરે છે પ્રેમવશ : ‘ખૂણે ઊભેલો મહુડો તારા વિના મઘમઘ્યો નથી, એ સાચું.’

મહુડાના મદિરારસરંગનો ઉલ્લેખ નથી પણ ઘણો વખત વહી ગયા પછી લીલી-પરબ ❖ ડિસેમ્બર, 2017

યા ચૂંટવા ગયેલા નાયકની સ્થિતિ તાદેશ છે : 'ઘણા સમય પછી લીલી-ચા ચૂંટવા ગયો... આંગળીમાંથી સિસકારા વહી નીકળ્યા.'

ગ્રીન-ટી ચૂંટવા જતાં આંગળીમાંથી રેડ જેવો વર્ણ વહી નીકળ્યો હશે !

એવે ટાણે વાડાના હીંચકા પર કાળો-ભૂરો ભમરો ઊડાઊડ કરી રહ્યો. (ટૂંકમાં, ગ્રીન-રેડ અને કાળા-બ્લેક રંગના ત્રિરંગ ફરફરી રહ્યા.)

ચોથો વળાંક નાયકની - માળો ના ગૂંથી શકાયની વાસ્તવસ્થિતિની ચિત્રણા, ચકલા-ચકલીની આડકતરી કીડાથી વ્યક્ત થઈ છે : જાંબુડા અને સીતાફળી નીચેથી પાતળી સળીઓ ચાંચમાં લઈ ચકલો-ચકલી માળો ગૂંથી રહ્યાં છે. ત્યાં તો -

ઝાંપાનો આગળો
બહારથી ખૂલવાનો
અવાજ સાંભળી
ધબકાર ચૂકી,
પૂછું છું :
કોણ ?

હકીકતે કોઈ આવ્યું હોય કે ના જ આવ્યું હોય પણ બહારથી ઝાંપાનો આગળો ખૂલવાનો માત્ર અવાજ સાંભળી નાયક પૂછી લે છે, કોણ ?

નાયક સાથે ભાવક પણ કદાચ ધબકાર ચૂકી જઈ કોણ ? બોલી દે એવી સંરચના માટે સર્જક જયદેવ શુક્લને સલામ.

અધ્યાત્મક્ષેત્રે રમણ મહર્ષિ હૂ એમ આઈ ? - હું કોણ ? પૂછવાનો બોધ કરતા. રાબિયાનું બારણું ખખડાવતા કોઈને તે પૂછતા, કોણ ?

અહીં જયદેવજીએ એમના ઝાંપા મારફત અકારણે ઈબ્સનની નાયિકા નોરા બારણું છોડી-પછાડી જતી રહેલી એની ઝાંખી સ્મૃતિ કરાવી.

કેફી આઝમીની પંક્તિ પણ મદનમોહનીય નથી ? - જરા સી આહટ હોતી હૈ તો દિલ સોચતા હૈ... કહીં વો વહ તો નહીં હૈ... !

□

સાભાર સ્વીકાર

ઉદ્ભવગીત : વીરુ પુરોહિત, ૨૦૧૬, મીડિયા પબ્લિકેશન, જૂનાગઢ, પૃ. ૧૨+૬૮, રૂ. ૧૫૦. મધ્યાહને સૂરજ : રાહુલ જોષી, ૨૦૧૬, રત્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૫૨, રૂ. ૫૫. સન્નાટો : પ્રતાપસિંહ ડાભી, ૨૦૧૫, બુકશેલ્ફ, અમદાવાદ, પૃ. ૪+૮૪, રૂ. ૮૫. કૃષ્ણબ્રહ્મ : નલિન પંડ્યા, ૨૦૧૫, અભિધા પ્રકાશન, અમદાવાદ ૮+૧૦૩, રૂ. ૧૩૦.

વિશેષ

પરિષદ-પ્રમુખ સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

સાહિત્યમૂલ્યનો તેમજ સ્વાયત્તામૂલ્યનો મહિમા

■ રમણ સોની ■

તો, આવો, ત્યાં બેસીએ જરા નિરાંતે,
અમારા અછાન્દસ આસન પર,
જ્યાં આરામ સે એલર્ટ રહી શકાય છે,
ને ચોકસા રહ્યે રહ્યે પણ જરા લેટી શકાય છે.

[‘વખાર’, પૃ. ૧૧૩]

બે વર્ષ પછી બીજી વાર એક ઐતિહાસિક ઘટનાનું પુનરાવર્તન થયું, બલકે એ ઘટના ઘૂંટાઈને વધુ ઘટ્ટ, વધુ સ્વીકાર્ય બની : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખપદ માટેની ૨૦૧૫ની ચૂંટણીમાં, વિપરીત સંજોગોમાં પણ, આજીવન સત્ય સાહિત્યકારો અને સાહિત્યરસિકોએ, વરિષ્ઠ તેમજ મૂલ્યનિષ્ઠ લેખક ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાની બહુમતીથી વરણી કરી હતી. હવે ૨૦૧૭ની ચૂંટણીમાં, એવા જ વિપરીત સંજોગોમાં પણ, વરિષ્ઠ તેમજ મૂલ્યનિષ્ઠ લેખક સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રની પરિષદપ્રમુખ તરીકે બહુમતીથી વરણી થઈ. સાહિત્યસંસ્થાની અને લેખકવ્યક્તિની સ્વાયત્તા પર — એનાં ખરાં ગૌરવ અને ગરિમા પર — તરાપ મારવા કરતાં વિપરીત પરિબળોને આ જવાબ મળવો જરૂરી હતો. એ જવાબ બીજી વાર પણ મળ્યો એથી, તે સૌના મનમાં પણ, એ દઢ થયો (હશે).

*

સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર મહેતા (૧૯૪૧). પંચાવન વરસથી કવિતા લખે છે, ૧૯૬૨થી. પણ આ અરધી સદીની કાવ્યયાત્રામાં એમણે કવિતાની કેવળ ત્રણ ચોપડીઓ આપી છે — આટલી વારમાં બીજાઓ પંદર ચોપડીઓ પણ આપી શકે.

ભલે એમણે ત્રણ જ કાવ્યસંગ્રહો આપ્યા, પણ આપણો સમય તો, એથી, બચતો જ નથી ! પંદર ચોપડી વાંચતાં લાગે એટલી વાર આપણને આ ત્રણ વાંચતાં લાગવાની. આ કાવ્યોમાં અર્થવિસ્તાર થઈ શકે એવી સગવડ ખાસ નથી, પણ મર્મવિસ્તાર એટલો થાય / થઈ શકે એમ છે કે ઝટ પાર જ ન આવે. આવી વ્યંગ્ય અગવડોને કારણ એક અધ્યાપકમિત્રે મને કહેલું કે, ‘ભણાવતાં બહુ કષ્ટ થાય છે.’ (વળી એક ત્રીજા વર્ગે કહેલું કે, ‘કષ્ટ બંને પક્ષે થાય છે’). મેં કહ્યું કે, ‘તમે જુઓ, એ કવિતા આનંદ પણ આપશે. પંક્તિઓ ઉથલાવી-ઉથલાવીને થાકી જાઓ, એ શરતે આનંદ આપશે.’

ટૂંકમાં, સિતાંશુ એક સર્જક તરીકે, આધુનિકતાનાં મૂળ સત્-ત્વને ગ્રહણ કરીને પણ સતત પરિવર્તનશીલ બલકે ગતિશીલ રહેલા, સર્જકતાનાં નવાં પરિમાણો ધરતા

રહેલા, ને ગુજરાતીની ઉત્તમ કવિતાના પ્રવાહમાં દરેક તબક્કે પ્રસ્તુત રહેલા સંપ્રજ્ઞ અને વિચક્ષણ કવિ છે. આપણા સ્પૃહણીય સમકાલીન સર્જક છે. અહીં વિગતો લખવી જ ન પડે એવી એમની કૃતિઓ સાહિત્યરસિકોના સ્મરણમાં અકબંધ પડેલી છે. એ જ વિદગ્ધ સર્જકતાએ એમની પાસેથી — વાચનનો તેમજ રંગભૂમિ બંનેનો ઉત્સવ બની રહે એવાં મૌલિક અને રૂપાન્તરિત નાટકો પણ સંપડાવ્યાં છે.

અને પ્રોફેસર મહેતાની મીમાંસક અધ્યાપક તરીકેની કારકિર્દી પણ ઘણી ઊજળી રહી છે. એમ.એ. થઈને મુંબઈમાં અધ્યાપન શરૂ કર્યાનાં ત્રણ જ વર્ષ પછી, વિદેશી યુનિવર્સિટીના બૃહદ પરિપ્રેક્ષ્યમાં રહીને એમણે સૌંદર્યશાસ્ત્ર અને તુલનાત્મક સાહિત્યમાં એમ.એ. કર્યું. ને ત્યાં સંશોધનકાર્ય કર્યું છે તે ‘નાટ્યાચાર્ય ભરત અને ફિલસૂફ કાન્ટની પરંપરામાં કલાસ્વરૂપનો વિભાવ’ — એવી ભારતીય-પાશ્ચાત્ય મીમાંસાની તુલનાને કેન્દ્રમાં રાખીને કર્યું. ફરી મુંબઈમાં પીએચ.ડી. કર્યું ત્યારે પણ ‘રમણીયતાનો વાગ્વિકલ્પ’ નામના પ્રબંધમાં એમણે, હરિવલ્લભ ભાયાણીએ લખેલું એમ ‘કેન્ટ, ભર્તૃહરિ અને જગન્નાથનો પરિસંવાદ’ યોજતી તુલનાત્મક મીમાંસા કરી. એ પછી મુંબઈમાં ને વડોદરાની યુનિવર્સિટીમાં કામ કરતાં કરતાં દેશની ને પરદેશની યુનિવર્સિટીઓમાં મુલાકાતી અધ્યાપક તરીકે તે અવારનવાર નિમંત્રણો પામતા રહ્યા — કલકત્તાની જાદવપુર યુનિવર્સિટીમાં, પેરિસની સોર્બોન યુનિવર્સિટીમાં, અમેરિકાની પેન્સિલવેનિયા યુનિવર્સિટીમાં, વગેરે.

એમનાં કાવ્યો અને નાટકોના અનુવાદ હિંદી, મરાઠી, બંગાળી આદિ ભારતીય ભાષાઓમાં તથા અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ, જર્મન, રશિયન આદિ વિદેશી ભાષાઓમાં થતા રહ્યા એ આંતરિક સ્વીકાર ઉપરાંત, અનેક એવોર્ડો-પારિતોષિકો દ્વારા — સાહિત્ય અકાદેમી એવોર્ડ, કબીર એવોર્ડ, કુસુમાગ્રજ એવોર્ડ, રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક આદિ દ્વારા — એમના બહુવિધ પ્રદાનનો વ્યાપક સ્વીકાર થયેલો છે.

સિતાંશુભાઈ વડોદરાની યુનિ.માં. વિભાગ-અધ્યક્ષ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિ.માં કુલપતિ, થોડાંક વર્ષ ‘એન્સાયુક્લોપીડિયા ઓફ ઈન્ડિયન લિટરેચર’માં મુખ્ય સંપાદક અને છેલ્લાં પાંચ વર્ષ (૨૦૧૭ ડિસે. સુધી) સાહિત્ય અકાદેમી (દિલ્હી)ની એક્ઝિક્યુટિવ કાઉન્સિલના સભ્ય તથા ગુજરાતી સલાહકાર સમિતિના સંયોજક તરીકે રહ્યા તે, સાહિત્ય અને વિદ્યાનાં ક્ષેત્રોમાંના એમના વહીવટી અનુભવની કામગીરી છે.

એમનો આ ઝડપી, મુખ્ય બાબતોને નિર્દેશતો પરિચય પણ પરિષદપ્રમુખ તરીકેની એમની યોગ્યતાને અંકિત કરી આપશે.

*

પરિષદ-પ્રમુખ તરીકે એમના નામનો પ્રસ્તાવ થયો (ને બહુમતી-સ્વીકારની લોકશાહી પદ્ધતિને અનુસરવા એમણે ચૂંટણી લડવા સ્વીકાર્યું) એ પહેલાંથી, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદેમીની, ચૂંટણી વિના જ અધ્યક્ષ થોપી દેવાની ચેષ્ટાના વિરોધમાં, સ્વાયત્તતાની લડત ચાલી એમાં સિતાંશુ સતત ગૌરવ-આગ્રહી લેખકોની સાથે રહ્યા છે. અકાદેમીના બીજા અધ્યક્ષ વિષ્ણુ પંડ્યાએ, અધ્યક્ષપદ પછી રાખેલી મિલનગોષ્ઠિમાં સ્વાયત્તતાને

‘અકારણ વિવાદાસ્પદ મુદ્દો’ ગણાવ્યો ત્યારે એમની સાથે થયેલા જાહેર પત્રવ્યવહાર (જુઓ, પરબ, જુલાઈ ૨૦૧૭)માં પરિષદની આજની અને હવે પછીની ભૂમિકા સિતાંશુભાઈએ એક વિદગ્ધ લેખકની માર્મિકતાથી ચીંધી છે. એમના ‘સિંહવાહિની સ્તોત્ર’માં જે પ્રબળતા છે એવી જ પ્રબળતા, વિષ્ણુભાઈને આપેલા એક જવાબમાં માર્મિક વ્યંગ રૂપે રજૂ થઈ છે. વિષ્ણુ પંડ્યાએ લખેલું કે ‘આજે દર્શક, ઉમાશંકરભાઈ કે બીજા સ્વર્ગસ્થ મહાનુભાવો હોત તો, અકાદેમીએ ગુજરાતની અસ્મિતા સાથે જોડાયેલા સાહિત્ય-સંવર્ધનનું આયોજન કર્યું છે તેને [માટે] જરૂર પીઠ થાબડી હોત.’ જવાબમાં સિતાંશુએ, એવા હાથ ઉમાશંકર કે દર્શકના ન જ હોય, એમ કહીને જે લખ્યું તે ધ્યાનથી વાંચવું પડે એવું છે : ‘સદ્ભાવ હોવાને કારણે સૂચવું કે એ ‘મહાનુભાવો’ના હાથની મુઠ્ઠીમાં શું ઝાલેલું હોઈ શકે, એ પણ, જેની એ પીઠ હોય એણે સમયસર વિચારી લેવું જોઈએ.’ આ પત્ર-મર્મોક્તિને, એક મર્મોક્તિ લેખે, આ લખાણના આરંભે મૂકેલી, ‘યુસુફ મહેરઅલી, એફસ્ક્યૂઝ મી...’ કાવ્યની પંક્તિઓ સાથે પણ વાંચી લેવી જોઈએ.

કોઈ પણ સાહિત્યસંસ્થાએ ખરેખર શું કરવાનું હોય એનું ઈંગિત પણ સિતાંશુભાઈના આ પત્રોમાં એક સ્થાને મળે છે. સંસ્થાનું કામ કેવળ ‘સંખ્યાબંધ કાર્યક્રમો કરી બતાડવા’નું કે ‘મનોરંજનપૂર્વક મેદની જમા કરી આપવાનું’ નથી, પણ ‘સાહિત્ય વડે વ્યક્તિ-સમાજ-પ્રજા અને દેશને વધારે આત્મનિર્ભર, વિચારવંત બનવામાં સહાય કરવાનું છે.’ પરિષદપ્રમુખ-કાળ દરમ્યાન એમના દષ્ટિપથમાં આ કર્તવ્ય પણ રહેશે, એવી અપેક્ષા રાખવાનો આપણને અધિકાર છે.

*

સિતાંશુભાઈ સાથે, છેક વડોદરા યુનિવર્સિટીના પ્રારંભિક સહકાર્યકર-કાળથી આજ લગી, રૂબરૂમાં - ફોન પર - ઈમેઈલ પર કવિતા વિશે ને બીજી ઘણી બાબતે બહુ મરમાળી ગોષ્ઠિઓ કરેલી છે; તો ક્યારેક તીખી-તમતમતી ઉગ્ર-સૌમ્ય ચર્ચાઓ કરેલી છે. સ્નેહાદરણીય મિત્ર સાથે કરેલી એ પરિ-ચર્ચાઓ પ્રમોદમય રહી છે. એવી જ એક મરમાળી વાત હમણાં, ચૂંટણી પૂર્વે, એમને મેં કરેલી કે, સિતાંશુભાઈ, ‘અહો ભારો મહાનુ કવે:’ છે ને, એ પંક્તિ ‘પ્રમુખ’ માટેય એટલી જ સાચી છે. તમે પ્રમુખ થાઓ (એવી શુભેચ્છા)એ પછી તમને સપ્રેમ ભેટ આપવાની એક યાદી મારા મનમાં તૈયાર છે કેમ કે એમાંનું ઘણું તો મેં પરિષદની શતાબ્દી ટાણે ‘પ્રત્યક્ષ’ (ઓક્ટો.-ડિસે. ૨૦૦૫)માં લખેલું...

તો હવે એ —

સિતાંશુભાઈએ ચૂંટણી વખતના એમના ‘નિવેદન’માં કહેલું કે, ‘પરિષદ પૂરેપૂરી પરિષદની જ બની રહે.’ — એ હવે અનેક રીતે સિદ્ધ કરવાનું થશે એમણે. ‘બીજા કોઈનો દોરીસંચાર ન રહે’ (નિવેદન) — એની કાળજી રાખવા કરતાંય વધુ કાળજી તો એમણે અંદરના દોરીસંચારો સક્રિય ન બને એની રાખવી પડશે. હોદ્દેદારી કરતા કેવળ વહીવટી તુમાખીવાળાએ (હતા, અને ફરી આવી જાય, એમને) પહેલાં તો ‘સાહિત્યના માણસ’ બનવાનું શીખવવાનું થશે. (એ વાત સિતાંશુભાઈ સુપેરે જાણે છે.) અને કેટલાંય કામ

હજુ અધૂરાં છે, કે પૂર્વપ્રમુખ ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ ઉત્તમ રીતે કરેલાં એ ઉપરાંત કેટલાંક પાટે ચડાવેલાં છતાં અરધે રસ્તે રહેલાં છે એ તાકીદે હાથ ધરવાની જરૂર રહેશે. પરિષદમાં ચાલતા (હતા તે) અનુવાદકેન્દ્રનું પુનઃ ઉદ્ઘાટન કરવાનું છે સિતાંશુભાઈ, તો જ, તમે યોગ્ય રીતે કહ્યું છે એ ‘વ્યાપક ભારતીય સાહિત્ય સાથેનો ગુજરાતી સાહિત્યનો અનુબંધ આગળ વધારવાનું કામ પરિષદ સામે છે’ (નિવેદન) – એ વાત ચરિતાર્થ કરી શકાશે. કમનસીબ વાત એ છે કે પરિષદનું એક ઉત્તમ પ્રકાશન ‘ગુજરાતી સાહિત્યકોશ’ (ખંડ-૨) – એ કોશ ‘૧૯૫૦ સુધીમાં જન્મેલા’ લેખકોને સમાવે છે. ૧૯૫૦ પછી જન્મેલા લેખકો હવે તો ૬૭ની વયના થયા – ને એમનો કોશ-પ્રવેશ હજુ બાકી છે. ભારતીય સાહિત્યકોશના સંપાદક રહેલા પ્રમુખશ્રી સામે આ તાકીદનું કામ પડેલું છે.

સિતાંશુભાઈએ બીજું એમ પણ કહેલું છે કે, ‘પરિષદ વિવિધ પ્રકારના સહુની બનતી આવે.’ (નિવેદન) આ વાત દષ્ટિપૂર્વકની છે, પણ એ સાથે, પરિષદનાં કાર્યક્રમોમાં-વક્તવ્યોમાં, લેખન-સંપાદનમાં વિવિધ પ્રકારના એ સહુ, લેખક તરીકેની ક્ષમતાની શરતે પ્રવેશે એ અનિવાર્ય બનવું જરૂરી છે – નવા મિત્રો હોય એ કેવળ નવાગંતુકો નહીં, પણ ખરેખરા નવોદિત – ઉદિત હોવાની ખાતરીવાળા હોય...

સ્વાયત્તતા એ તો લેખકમાત્રનો ને સાહિત્યરસિકોનો પણ નિજી મંત્ર છે – અને પરિષદ વિવિધ પ્રકારના ‘સહુની’ હોય એ અર્થમાં એ પરિષદનો પણ મંત્ર છે જ – એ, કેટલાંક પરિબળોએ ચીતરી દીધેલો એવો કોઈ વિભેદક દુરાગ્રહ નથી.

એવા સંવાદની તેમજ ઉચિત અપેક્ષાઓની ભૂમિકાએ, સાહિત્યમૂલ્ય અને સ્વાયત્તતામૂલ્યને સાથે રાખનાર પ્રમુખ તરીકે સિતાંશુભાઈનું સ્નેહાંકિત સ્વાગત છે.

સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રનાં પ્રકાશિત પુસ્તકો :

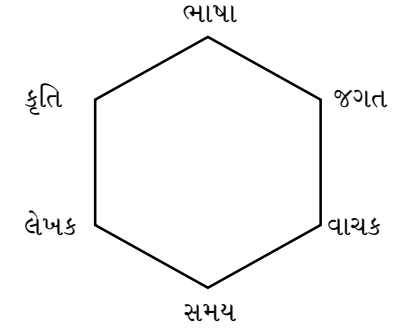
કવિતા : ઓડિસ્યૂસનું હલેસું (૧૯૭૪), જટાયુ (૧૯૮૬), વખાર (૨૦૦૯).

નાટકો : કેમ મકનજી ક્યાં ચાલ્યા (મંચન - ૧૯૮૭), આ માણસ મદ્રાસી લાગે છે (- ૧૯૭૮). ખગ્રાસ (- ૧૯૯૦), અશ્વત્થામા... (- ૧૯૮૭), ...નરસિંહ... (- ૨૦૦૮), અખાની ઓળખાણ (- ૨૦૦૯), રૂપાંતરો : તોખાર (- ૧૯૭૮, મુદ્રિત ૧૯૯૯), લેડી લાલકુંવર (- ૧૯૭૯), એક સપનું બહુ શેતાની (-), વૈશાખી કોયલ (૧૯૭૬), માર્ગદર્શન (૧૯૯૯) **વિવેચન :** સીમાંકન અને સીમોલ્લંઘન (૧૯૭૭), રમણીયતાનો વાગ્વિકલ્પ (૧૯૭૯), અસ્યા : સર્ગવિધો. (૨૦૦૨)

સાહિત્યના ઈતિહાસનાં યુગવિભાજનો અને એનાં બદલાતાં સાહિત્યશાસ્ત્રો

■ ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા ■

સાહિત્યસમજનાં મુખ્ય છ બિન્દુઓ છે : સમય, રચના, સર્જક, વાચક, જગત અને ભાષા

આ છ મુખ્ય બિન્દુઓની આસપાસ સર્જનપ્રક્રિયા ઓછીવત્તી માત્રામાં સતત પરિવર્તિત થયા કરે છે અને પરિવર્તિત થતી થતી પુનરાવૃત્ત થતી રહે છે. પરંતુ સમયના કોઈ એક બિન્દુ પરનું સાહિત્યનું અસ્તિત્વ સમયના અન્ય બિન્દુથી હંમેશાં સાતત્યમાં છતાં અલગ હોવાનું. આથી સાહિત્યનો ઈતિહાસ સાધારણ નિયમોમાં પરિબદ્ધ કરવાને યોગ્ય નથી. એટલે કે સાહિત્યના ઈતિહાસનું સાતત્ય હોય છે અને એવું સામાન્યીકરણ થઈ શકતું નથી. આમ છતાં, સાહિત્યના ઈતિહાસને સમજવા માટે અને વિશ્લેષવા માટે એનું હંમેશાં યુગોમાં વિભાજન થતું હોય છે; એનું નામકરણ થતું હોય છે. એનો પ્રારંભ અને અંત કલ્પાતો હોય છે પણ એમાં રહેલી યાદચ્છિકતા ધ્યાન બહાર ન રહેવી જોઈએ.

યુગવિભાજન એક કામચલાઉ ફેમવર્ક આપે છે; નહીં તો, ઈતિહાસની સામગ્રી આકલન માટે વેરવિખેર રહે છે. વળી, આ યુગો એકબીજાને આંતરતા પણ રહે છે. અલબત્ત, આંતરે આંતરે આ યુગવિભાજનોને પડકારવામાં પણ આવે છે અને પુનર્વ્યાખ્યાયિત પણ કરવામાં આવે છે.

સાહિત્યનાં યુગવિભાજનો પાછલ મુખ્યત્વે સર્જનપ્રક્રિયા પરત્વેના આવતા અભિગમના પરિવર્તનને લક્ષ્ય કરાતું હોય છે. આ પરિવર્તન વારંવાર જુદાં જુદાં કારણો, પ્રયોજનો, પસંદગીઓ, વિકલ્પો, પ્રાથમિકતાઓને કારણે આવે છે અને એથી એકંદરે સાહિત્યનાં વલણો અભ્યાસ અને વિશ્લેષણનું કારણ બને છે.

હિન્દીના જાણીતા કવિ વિશ્વનાથ તિવારીની આત્મકથાનું સૂચક શીર્ષક આ સંદર્ભમાં સંભારવું ઘટે. શીર્ષક છે : અસ્તિ ઔર ભવતિ’ (છે અને થાય છે). કોઈ પણ

ઈતિહાસની પણ આ સતત પ્રક્રિયા છે : એની હોવાપણાની અને થવાપણાની. સાહિત્યનો ઈતિહાસ હોવાની અને થવાની સંભાવના વચ્ચે હોય છે; અને આ સંભાવનાને ક્યાંક ક્યાંક ઝાલતા રહેવી પડે છે. યુગો દ્વારા આ સંભાવના શક્ય બને છે. અને એથી ખાસ કરીને બદલાતી આવતી સંસ્કૃતિક ભૂમિકાઓનો અને સૌથી વધારે તો એને કારણે બદલાતો સૌન્દર્યાભિગમોનો એક નકશો મળી રહે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઈતિહાસ નરસિંહ પૂર્વે ખંડિત ઈતિહાસ છે. નરસિંહ પૂર્વે જૈનાભિગમથી રચાયેલું લિખિત સાહિત્ય જૈનભંડારોમાં સુરક્ષિત રહ્યું પણ જૈનેતર સાહિત્યની માત્ર સ્વલ્પ ભાગ મળતી હોવાથી જૈન ધર્મસંસ્કૃતિનું પરિબળ જ એનું ધારક બળ બન્યું છે. આ પછી ભારતીય સાહિત્યના ઈતિહાસમાં ભક્તિકાળમાં જન્મેલી પરંપરાની જ એક ધારા ગુજરાતી સાહિત્યના મધ્યકાળમાં મળે છે. એની મૌખિક પરંપરાએ અને પ્રસ્તુતિપરંપરાએ એક જુદી વિશિષ્ટ ઓળખ ઊભી કરી છે. પરંતુ આ પછી અંગ્રેજી શાસનના પ્રભાવે, કમ્પોઝિટ કવિ ચન્દ્રશેખર કમ્બાર કહે છે તેમ, આપણા વર્તમાનથી આપણા ભૂતકાળનો વિચ્છેદ થયો છે. અંગ્રેજી શાસન દ્વારા આવેલી પશ્ચિમી સંસ્કૃતિએ અને અંગ્રેજી સાહિત્યે આપણને અને આપણા વર્તમાનને આપણા ભૂતકાળથી અળગા કર્યા છે. ગુજરાતી સાહિત્યના ઈતિહાસમાં બહારના પરિબળથી આવેલું આ મોટું પરિવર્તન છે. આ પછી પશ્ચિમી અંગ્રેજી સંસ્કૃતિને અનુસરીને પૂર્વની સંસ્કૃતિના સ્વીકાર-સમન્વય-પ્રતિકારનાં પરિબળો સાહિત્યને ઘડતાં રહ્યાં છે. સુધારકયુગ, પંડિતયુગ અને ગાંધીયુગ એમ આકાર લેતા રહ્યા છે. રોમેન્ટિકયુગનું લાગણીનું એકમ ક્યારેક સમગ્ર ચેતના (આનંદશંકર ધ્રુવ) સાથે સંકળાયું છે તો ક્યારેક વિરોધી તત્ત્વ જેવા વિચાર (બ. ક. ઠાકોર) સાથે જોડાયું છે; જે અંતે ગાંધીના વાસ્તવવાદને અંકે કરતું વિધાયક રવીન્દ્રી સૌન્દર્યધારામાં પ્રવેશ્યું છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં બે મોટા ઘટનાત્મક વળાંકો (Phenomenal change) જોવાય છે. મધ્યકાળથી અર્વાચીનનો પહેલો વળાંક અને અર્વાચીનથી આધુનિકતાવાદનો બીજો વળાંક. આધુનિકતાવાદી યુરોપીય-વૈશ્વિક સાહિત્યશાસનને કારણે અર્વાચીનથી સમગ્રપણે વિચ્છેદ થયો. આ પછી ગુજરાતી સાહિત્યનો અત્યારનો વર્તમાન ઈતિહાસ અનુઆધુનિકતાવાદી શાસનથી એક બાજુ આધુનિકતાનું અનુસંધાન અને બીજી બાજુ આધુનિકતાથી વિચ્છેદનો અનુભવ કરી રહ્યો છે.

મધ્યકાળના ધર્મરંગ્યા ભાતીગળ મૌખિક સાહિત્યનો આધાર જો મૌખિક લયવારસા સાથે જોડાયેલો છે, તો ગુજરાતી અર્વાચીનકાળનો સુધારવાદી સમન્વયવાદી અને પ્રતિવાદી સાહિત્યનો આધાર મુદ્રિતલેખન અને નવા વાચનજગત જન્માવતા યુરોપીય રોમેન્ટિક અભિગમ સાથે સંકળાયેલો છે. આધુનિકતાવાદી-કાળ આંતરરાષ્ટ્રીય મૂલ્યવિરોધી કૃતિકેન્દ્રી ભાષાભિગમ અપનાવે છે, તો અનુઆધુનિકતાવાદી કાળ આધુનિકતાને અંકે રાખી સર્વાશ્લેષી વિસ્તરી ઇલેક્ટ્રોનિક યુગનો પ્રસાર આપે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઈતિહાસ, આવાં યુગવિભાજનો દ્વારા છેવટે તો ગુજરાતી ભાષા અને ગુજરાતી સાહિત્યની સાતત્યપૂર્ણ અને છતાં પરિવર્તનશીલ ગતિનાં ઈગિતો આપે છે.

દલપતરામ : પુનરીક્ષણ

ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન દ્વારા સંચાલિત ‘હેરિટેજ વોક’માં બેએક વાર સામિલ થવાનું બન્યું છે. એનું પ્રથમ સોપાન ‘કવિ દલપતરામ ચોક’થી શરૂ થાય, ત્યારે અર્વાચીન ગુજરાતના પ્રારંભનો સ્પર્શ ત્યાં અનુભવ્યો છે. પણ હમણાં ભારતીય સાહિત્યના નિર્માતા શ્રેણી હેઠળ સાહિત્ય અકાદેમી દિલ્લીએ મારી પાસે ૨૦૦૨માં તૈયાર કરાવેલો અને પછી સગવડ ન થતાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પાસે ૨૦૦૨માં પ્રકાશિત કરાવેલો લઘુપ્રબંધ ‘દલપતરામ’ હમણાં ફરી પાછો સાહિત્ય અકાદેમી દિલ્લીએ પોતે જ પુનઃપ્રકાશિત કર્યો અને નિમિત્તે એક આયોજન ‘કવિ દલપતરામ ચોક’માં જ કર્યું; ત્યારે ‘કવિ દલપતરામ ચોક’નું એક જુદું સંવેદન અનુભવ્યું. ‘કવિ દલપતરામ ચોક’ એ માત્ર અવકાશ (space) નથી પણ એક સ્થળ (place) છે, જ્યાં અનુભૂત મૂલ્યો (felt values)નું સિંચન છે.

આ અનુભૂત મૂલ્યો, કવિજીવન અને કવિસર્જનના સંયુક્ત વળ ઉપર ઊપસ્યા છે. ‘કવિ દલપતરામ ચોક’ની બહુ નજીક આવેલા કાળુપુરના સ્વામિનારાયણ મંદિરનાં આંદોલનો સ્પષ્ટ કહે છે કે દલપતરામ પિતાના વૈદિક વારસામાંથી છૂટી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયની ઓથ લે છે એની સાથે એમના નૈતિક જગતનો આધાર રચાય છે. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો નૈતિક આધાર દલપતરામને માર્ટિન સેલિંગમેને સૂચવેલા સકારાત્મ મનોતંત્ર (positive psychology) તરફ દોરે છે, અને એને પોષે છે. દલપતરામ અભાનપણે હિતકારી સિદ્ધાંત (well-being theory)ને અનુસરતા અનુભવાય છે. આ અનુસરણમાં ધર્માનંદ તરફથી મળેલી દીક્ષા અને દેવાનંદ તરફથી મળેલી કાવ્યશિક્ષાનો સંસ્કાર છે. તો, દલપતરામને મળેલો સુત અંગ્રેજી અમલદાર ફોર્બસનો સંસર્ગ દલપતરામને અર્વાચીન સૌન્દર્યતંત્ર તરફ દોરે છે, એટલું જ નહીં પણ ફોર્બસના કીમતી સૂચનથી વ્રજભાષાને બદલે ગુજરાતી ભાષામાં કવિતા કરવાના સાહસ તરફ પણ વાળે છે. બીજી રીતે કહીએ તો ફોર્બસ તરફથી ભાષા પરત્વેની સ્વજાગૃતિ તેમજ પુનરુત્થાનકાળની અર્વાચીન નવજાગૃતિ દલપતરામ અંકે કરે છે.

આ રીતે જોતાં સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય તરફથી મળેલા સકારાત્મક મનોવિજ્ઞાનના આધારને કારણે દલપતરામ નર્મદની જેમ અસામાન્ય તાપમાનથી નથી જીવતા, તો સામાન્ય તાપમાનમાં પણ નથી જીવતા, પણ પોતાની રીતના અર્ધસામાન્ય તાપમાનમાં જીવે છે અને એમ જીવેને જીવનપર્યંત નર્મદની જેમ part time poet રહીને નહીં (દલપતરામની સ્પર્ધામાં નર્મદે માત્ર પહેલાં અગિયાર વર્ષ જ કવિતા કર્યા પછી ગદ્ય જ લખ્યું છે), પણ જીવનભરના કવિ રહીને નૈતિક મૂલ્ય અને સૌન્દર્યમૂલ્યની પોતાની રીતે ખેવના કરી છે.

આથી દલપતરામમાં, નર્મદની જેમ સમય સાથેનો સંઘર્ષ નહીં પણ સમય સાથેનો સંવાદ જોઈ શકાય છે. નર્મદ અંગ્રેજી સાહિત્યના સીધા સંપર્કમાં હોવાથી પોતાની આસપાસની મધ્યકાલીનતા સાથે અર્વાચીન ચેતના લઈને સીધો સંઘર્ષમાં ઊતરી પડે છે, ત્યારે દલપતરામ પોતાના મધ્યકાલીન આધારને લઈને એમની આસપાસ રચાતી

આવતી અર્વાચીનતા સાથે સંવાદમાં ઊતરે છે. હેઝલિટને અનુસરીને નર્મદ લાગણી અને કલ્પનાના ઉછાળમાં કેટલીક ચોંટકા પંક્તિઓ અલબત્ત કરે છે, પણ દલપતરામ તર્કને છોડ્યા વગર કાવ્યશિલ્પની ખેવના કરતા રહ્યા છે; વળી આ કાવ્યતર્ક જો દલપતરામની રચનાઓને એક ઈબારત તરફ દોરે છે, તો સાથે સાથે નર્મમર્મ દ્વારા એને જીવંત રાખવા પણ મથે છે. દલપતરામની આ મર્મોક્તિઓમાં બાલસહજ સરલતા સાથે કાવ્યતર્કની સ્થાપત્ય-પ્રૌઢિ છે. કાવ્યતર્કને કેન્દ્રમાં રાખી બંધાયેલી દલપતરામની મર્મોક્તિઓ બનતી રચનાઓ દલપતરામના કાવ્યસાહિત્યનો સ્થાયી અંશ છે.

આમ કરવામાં દલપતરામનો, ગુજરાતી ભાષાને સંસ્કૃત છંદો અને વ્રજ પરંપરાને યોગ્ય બનાવી સહજ અને સરલ બનાવવામાં પ્રયત્ન પુરુષાર્થ રહ્યો છે. તો એમની ગરબીઓ અને એમનાં પદોને મથાળે એમણે સૂચવેલા પૂર્વઢાળોના સંકેતમાં એમનો પૂર્વપરંપરા આકલનનો ઉદ્યોગ રહ્યો છે. આ ઉદ્યોગને, મૂળ ઢાળો શોધી તુલનાત્મક ભૂમિકાએ તપાસવાનો પ્રયત્ન તો હજી બાકી જ છે.

એ જ રીતે આજે છેલ્લાં વર્ષો દરમ્યાન ૧૯મી સદીના પૂર્વાર્ધના પ્રારંભના મુદ્રિત સાહિત્ય તરફ ધ્યાન ગયું છે અને એની પર ધ્યાન કેન્દ્રિત થયું છે એ હકીકત પણ અવગણવા જેવી નથી. ૧૯મી સદીના પૂર્વાર્ધનો નવેસરથી થનારો અભ્યાસ દલપતરામ-નર્મદના સાહિત્યને મૂલવવામાં નવું પરિમાણ ઉમેરશે. કદાચ એવું પણ બને કે દલપતરામ - નર્મદને નવેસરથી તપાસવા પડે. દલપતરામ અને નર્મદના નિબંધોને પ્રારંભિક ગદ્ય માની ચાલવાનો અભિગમ ફેર વિચારણા માગશે.

*

મૃતનો અમૃતયોગ

રિલ્કેની કરુણિકાઓમાં અને એના ઓર્ફિયસ ઉપરનાં સોનેટોમાં યુવામૃત્યુ અંગેનું સંવેદન વારંવાર પ્રગટ થયું છે. પોતાની મિત્ર ગર્ટ્ટડ નૂપની કિશોરપુત્રી વેરા નૂપ નૃત્ય-સંગીત અને કલાઓમાં કુશળ હતી, પરંતુ એનું અકાલ મૃત્યુ રિલ્કેના સંવેદનજગતમાં મહત્વનું સ્થાન લે છે. અને એટલે જ રિલ્કે કરુણિકાઓ અને સોનેટોમાં અકાલ મૃત્યુ અંગે, યુવા મૃત્યુ અંગે ખાસ્સી વાત માંડે છે. ‘દુઈનો કરુણિકાઓ’ની છઠ્ઠી કરુણિકામાં રિલ્કે પ્રારંભે અંજીરના વૃક્ષને સંભારે છે અને એના અકાલ પરિપક્વ થતાં ફળમાં કઈ રીતે વૃક્ષ એનું રહસ્ય ભરે છે, એનો ઉલ્લેખ કરે છે :

‘અંજીર વૃક્ષ, કેટલા લાંબા સમયથી મારે અર્થસભર છે જે રીતે તું લગભગ પુષ્પિત થવાનું સાવ ટાળે છે અને નિર્ધારિત કાળથી પૂર્વ દઢસંકલ્પ ફળેલા ફળમાં કશી પ્રસિદ્ધિ વિના તું તારા શુદ્ધતમ રહસ્યને ભરે છે.’

અહીં પુષ્પિત થતાં પહેલાં ફલિત થતા અંજીરવૃક્ષની અકાલ પરિપક્વતાને રિલ્કેએ જે રીતે પઢી છે, એની પાછળ વહેલી વયે કેટલાકમાં કાર્યનો વેગ પ્રબળ પ્રભવે છે એનો સ્વીકાર છે. ગુજરાતી ભાષામાં હરિશ્ચન્દ્ર ભટ્ટ પણ બહેનના અકાળ મૃત્યુ સંદર્ભે ‘સુકોમળી દેહકળી અરે અરે / વસંતની ફૂંક મહી ખરી પડી’ કહી પ્રાણપદ વસન્તમાં પ્રાણહર વસન્તને જુએ છે.

આ પ્રકારે પૂર્વવિકસિત કે અકાલ પરિપક્વતા ધારણ કરતા (precocious) યુવાસર્જકોનાં અવસાનો હંમેશાં રહસ્યનું કેન્દ્ર રહ્યાં છે. અનસ્તિત્વ અને અસ્તિત્વનો આ જોડાણે અનુભવ, આ મૃતનો અમૃતયોગ કૌતુકનો વિષય રહે છે. પ્રભાવક રીતે વિકસેલી પ્રતિભા કેવી વિકસી શકી હોત એ તો અટકળનો પ્રદેશ છે. પણ બહુ જ સ્વલ્પ આયુમાં કેટલોક ભાષાયમત્કાર અને પ્રતિભાયમત્કાર બતાવી જનારાઓ માટેનું આકર્ષણ હંમેશા અપરિહાર્ય છે.

જીવનનું ઊર્મિલ રૂપાન્તર આપનાર, માત્ર ૨૬ વર્ષની ઉંમરે ગુજરી જનાર કલાપી હોય કે મેટ્રિકક્ષાએ સંસ્કૃતમાં નિષ્ફળ જનાર પછીથી આંતરરાષ્ટ્રીય તબ્દે સંસ્કૃતના નિષ્ણાત તરીકે ઊભરનાર ૩૯ વર્ષની વયે ગુજરી જનારા મણિલાલ દ્વિવેદી હોય, – આ પછી પણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં યુવાસર્જકોની અવસાનયાદી થંભી જતી નથી. આ સર્વ અકાલપ્રૌઢ ચાલી જનારી પ્રતિભાઓમાંથી કેટલીકને સંભારવાનો આ અવસર છે.

રાવજી વિશે તો ખૂબ લખાયું છે, એને તો મોખરે મૂકીએ; પણ બીજી કેટલીયે પ્રતિભાઓનો અમૃતયોગ ઝાઝો ધ્યાન લેવાયો નથી, એને અહીં વિચારમાં લીધો છે. જૂહુના દરિયે ડૂબી જનાર રણજિતરામ, ડોક્ટરના ગેસસિલિન્ડરની ભૂલથી ઓપરેશન દરમ્યાન ચાલી જનાર કેતન મુનશી, કેન્સર અચાનક વધી જતાં છોડી જનાર જગદીશ વ્યાસ, નદીમાં ઝંપલાવનાર ભૂપેશ અધ્વર્યુ, અસ્થાની ધારમાત્રથી ધનુરમાં સંપડાનાર મણિલાલ દેસાઈ, તત્કાલીન અસાધ્ય ગણાતા ટાઈફોઈડમાં ઊપડી જનાર ગોવિન્દ સ્વામી, લૂકેમિયાનો ભોગ બનનાર અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ, હૃદયરોગના ઓચિંતા હુમલાથી પરાસ્ત નીતિન મહેતા – આ લેખકોએ એમના સમૃદ્ધ આંતરવિશ્વનું વિશિષ્ટ ભાષાકલેવર રચ્યું છે. આ દરેકની દૃષ્ટિનો નોખો એનો પોતાનો વેભવ છે. આજના સમયે પણ હજી આ અકાલપ્રૌઢ કવિઓ કાલગ્રસ્ત નથી થયા. આ સર્વની અકાલગ્રસ્ત જીવનપ્રતિભા કેવી પાંગરી છે અને કેવી પાંગરી હોત એનો અંદાજ લેવાનો પણ એક સાહિત્યિક રોમાંચ હોઈ શકે.

અંતે, આ વાતને બીજી પણ બાજુ છે, એ જોવું રસપ્રદ બનશે. જાણીતા બ્રિટિશ કવિ કિંગ્સ્લી એમિસનો પુત્ર માર્ટિન એમિસ નવલકથાકાર છે. માર્ટિને એક વાર એક મુલાકાતમાં કહ્યું હતું કે તમે જ્યારે યુવલાન હો અને સંમોહિત તેમજ સાહસિક હો ત્યારે જ તમારે કામ કરવું જોઈએ. નહિ તો પછીથી અવિશ્વસતા અને (આત્મ)સભાનતા તમારામાં પ્રવેશી જાય છે. ગુજરાતીમાં કાન્તનો દાખલો જાણીતો છે. કાન્તનો જે કાંઈ ઉત્તમ ખંડકાવ્ય જેવો આવીષ્કાર એમની બહુ શરૂની બાવીસત્રેવીસ વર્ષની વયે થયો અને કાન્તની કવિતા પાછળથી અનેક કારણોસર સાવ ઠીંગરાઈ ગઈ. સાચી વાત તો માર્ટિન એમિસ કહે છે તેમ I think writes usually come out of nowhere.

આ બધું, છતાં યુવામૃત્યુમાં સંકેલાઈ જતી શક્યતાનો અને સંભવિતતાનો મનુષ્યને હંમેશાં ખરખરો રહેશે.

□

ઉત્તર હિંદમાં થોડાક દીવસો :

ઓગણીસમી સદીની અજ્ઞાત પ્રવાસકથા

■ ઉર્વી તેવાર ■

‘ઉત્તર હિંદમાં થોડાક દીવસો’ એ પારસી પ્રવાસી શો’રાબ પે. ન. વાડીઆની પ્રવાસકથા છે. ભારત સરકારના સાંસ્કૃતિક મંત્રાલય તરફથી મને ‘ઓગણીસમી સદીના ગુજરાતી પ્રવાસગ્રંથોનો સાંસ્કૃતિક અભ્યાસ’ ક્ષેત્રમાં અભ્યાસ માટે જુનિયર ફેલોશિપ એનાયત થઈ હતી. એ નિમિત્તે પુસ્તકાલયોમાં ઓગણીસમી સદીના પ્રવાસગ્રંથોની શોધખોળ કરતાં કરતાં ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના ઇતિહાસમાં કોઈ પણ તબક્કે ક્યાંય પણ જેની નોંધ નથી એ પ્રવાસકથા મને મળી આવી હતી. ઉત્તર ભારતના પ્રવાસનું વર્ણન કરતી આ પ્રવાસકથાની પ્રથમ આવૃત્તિ ઈ.સ. ૧૮૮૪ ૧૧મી જૂનના રોજ પ્રકાશિત થઈ હતી અને પ્રકાશક હતા સુબોધપ્રકાશ પ્રેસ, ગીરગામ, મુંબઈ. ઓગણીસમી સદીના ઇતિહાસનાં ઘણાં પુસ્તકોમાં શોધખોળ કર્યા પછી પણ લેખક ‘શો’રાબ પે. ન. વાડીઆ’ વિશેની કોઈ માહિતી મળી શકી નથી. પુસ્તકનાં કથન-વર્ણનના આધારે કહી શકાય કે શો’રાબ વાડીઆ કેળવણી પામેલ, સાહિત્યરસિક પારસી હતા. પ્રવાસનો શોખ પોષી શકે એટલા સમૃદ્ધ હતા. પ્રવાસનો આનંદ-પ્રમોદ સિવાયનો અન્ય કોઈ હેતુ નહોતો. તેમ પ્રવાસલેખનનો પણ પોતાના લેખનશોખથી વિશેષ કોઈ હેતુ નહોતો. એ બાબત લેખકે પ્રવાસકથાને અંતે કરેલી નોંધ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. આ પ્રવાસકથા લખાઈ ત્યાં સુધીમાં પ્રવાસલેખનની પ્રણાલી સારી રીતે વિકસી ચૂકી હતી. એટલે આ વર્ણન શા માટે કર્યું છે, એવો કોઈ દેખીતો, લેખિત ખુલાસો આપવાની જરૂર ઓછી થતી ગઈ હતી.

આ પ્રવાસકથા જર્જરિત સ્થિતિની નાની પાતળી પુસ્તિકા સ્વરૂપે મને પુસ્તકાલયમાંથી મળી હતી. એની ફોટોકોપી મુશ્કેલીથી કાઢી શકાઈ હતી. એનું મુખપૃષ્ઠ નહોતું. લેખકે પ્રસ્તાવના લખી નથી. પ્રકરણવિભાજન પણ કર્યું નથી. લેખન સળંગ નોંધ છે. નવા શહેરની મુલાકાતની નોંધ સ્પષ્ટ રીતે જુદી પાડી શકાય તે માટે શહેરનામના શીર્ષકને લીટીની વચ્ચે રાખીને, એની ઉપરનીચે જગ્યા છોડીને અને તેને તથા જોવાલાયક સ્થળોનાં નામ ઘાટાં કરીને છાપવાની યોજના કરી છે. પુસ્તકની પૃષ્ઠસંખ્યા પચાસ છે. પુસ્તકના મૂલ્ય વિશે કોઈ માહિતી મળતી નથી. પુસ્તક અર્પણ કર્યું છે, અરદેશર ધનજીભાઈ મારકરને. પુસ્તકમાંથી મળતી માહિતી અનુસાર અરદેશર મારકર મુંબઈમાં ૨૦ જાન્યુઆરી, ૧૮૬૮ના રોજ જન્મેલા, લેખકના દોસ્ત હતા. એમનું મૃત્યુ ૧૧મી જૂન

૧૮૮૩ના રોજ હોંગકોંગમાં થયું હતું. એ મિત્રની “યાદમાં” ૧૬ પંક્તિનું કાવ્ય રચીને આ પુસ્તક અર્પણ કર્યું છે. પુસ્તકના શીર્ષક નીચે ફારસી કે ઈરાની બોલીમાં પંક્તિ લખી એનો અર્થ આપ્યો છે : “ગેરદેશે ગરદુને ગરદાન ગોઈગાનરા ગેઈ કર્દ; આ ફરતા કાલનું ચક્કર સઘલાંને માતી બનાવે છે.” પ્રવાસવર્ણનમાં વચ્ચે વચ્ચે અંગ્રેજીમાં કાવ્યપંક્તિઓનાં અવતરણ આપ્યાં છે. પુસ્તકમાં ચિત્રો નથી. લેખકે ડાયરીની જેમ તારીખ સાથે નોંધ કરી છે.

લેખકે કલકત્તા, બનારસ, લકનો (લખનૌ), કાનપોર, દીલ્લી, આગ્રા, જયપોર, અમદાબાદ, બરોડા, સુરત, નવસારી શહેરોમાં પ્રવાસ કર્યો હતો. “૧૮૮૩નાં દીસેંબર મહીનાનાં એક ભરેસપતવારે” લેખક એમના બે મિત્રો સાથે મુંબઈના બોરીબંદર સ્ટેશન પરથી ઉત્તર હિંદની મુસાફરીએ જવા નીકળ્યા હતા. ૧૧મી જૂન ૧૮૮૪ના રોજ મુંબઈ પરત આવ્યા હતા. શો’રાબ વાડીઆ મુંબઈથી નીકળી પૂર્વમાં કલકત્તા અને ત્યાંથી ઉત્તરપૂર્વનાં શહેરો, ઉત્તરે દિલ્લી અને પશ્ચિમ ભારતમાં સુરત-નવસારી થઈ મુંબઈ પાછા ફર્યા હતા. એમણે રેલવેના સેકંડ ક્લાસમાં પ્રવાસ કર્યો હતો. તે સમયે ભારતમાં શહેરો વચ્ચેની અવરજવર માટે અંગ્રેજોની સ્થાપેલી જુદી જુદી રેલવે કંપનીઓ હતી. તો ટ્રામ અને મોટરગાડી જેવી સુવિધાઓ પણ કોઈ કોઈ શહેરોમાં ઉપલબ્ધ હતી. એમણે હાથી, ઊંટની સવારી પણ કરી હતી. મોટા ભાગે રેલવેથી જોડાયેલા હોય એવાં અને જાણીતાં શહેરો પ્રવાસ માટે પસંદ કર્યાં હતાં. ટ્રેનની મુસાફરી દરમ્યાન ટ્રેનનું ભાડું, મુસાફરીની સગવડ, ટ્રેનમાં અને સ્ટેશનો પર ભોજનની વ્યવસ્થા, સુવિધા-અગવડ, ટ્રેનનો માર્ગ, આબોહવા, નદીઓ, પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય, ટ્રેન દ્વારા થતા વેપાર જેવી વિગતો નોંધી છે. તો એમણે જે જે શહેરોની મુલાકાત લીધી તે તે શહેરના અનુભવો વર્ણવ્યા છે. એમણે શહેરના રસ્તા, મકાનોની બાંધણી, મહોલ્લાની સ્વચ્છતા, લોકોની વસ્તી, અમીરી-ગરીબી, ધર્મ, પ્રકૃતિ, ખાણી-પીણી, વ્યવહાર આચાર, શહેરનાં શાસન કાયદો ન્યાય-વ્યવસ્થા, યાતાયાતનાં સાધનો, વિશેષતા, ન્યૂનતા, નોંધપાત્ર સ્થળો, અમલદારો અને સિપાઈઓનો સામાન્ય પ્રજા સાથેનો વ્યવહાર જેવી બાબતોની નોંધ કરી છે. શો’રાબ વાડીઆનાં નિરીક્ષણો, મત, અભિપ્રાય, પક્ષ બહુ સ્પષ્ટપણે અભિવ્યક્ત થયાં છે. એટલે એમનું વ્યક્તિત્વ તો ઊપસે જ છે, સાથે સાથે તત્કાલીન સમયના પારસીઓ અને પ્રજાની સામૂહિક માનસિકતાનાં કેટલાંક લક્ષણો પણ તારવી શકાય છે.

શો’રાબ વાડીઆ અવારનવાર બે શહેરોની તુલના કરે છે. પોતાના શહેર મુંબઈ માટે વિશેષ ભાવ અને ઊંચો અભિપ્રાય ધરાવે છે. કલકત્તા એમને ભીડભાડવાળું, અસ્તવ્યસ્ત, સુસ્ત, વ્યવસ્થા વિનાનું અને લોકો મનમરજીએ કામ કરે પણ કોઈ ટોકનાર ન હોય તેવું શહેર લાગ્યું છે. મુંબઈની સુઘડતા, સ્વચ્છતા, જાહોજલાલી, વ્યવસ્થા, શિષ્ટાચારમાંથી આવેલા યાત્રીઓની નજરે કલકત્તા જૂનું-પુરાણું, બિનઆરામદાયક, સફાઈ પછી પણ કચરાના નિકાલના આયોજનના અભાવે ગંદકી અને દુર્ગંધ ભરેલું શહેર છે. મહોલ્લાના લોકોની ઘરઆંગણે જ કચરો નાખવાની ટેવ અને અસુખકારીભરી રીતભાતના કારણે ઠેર ઠેર ગંદકી લાગે છે. એમનું નિરીક્ષણ છે કે, કલકત્તાના રસ્તા મુંબઈના રસ્તા કરતાં પહોળા છે, કલકત્તાનાં જોવાલાયક સ્થળો મુંબઈ કરતાં યરિયાતાં

છે અને મ્યુઝિયમ ઉત્તમ છે. મુંબઈનાં રઘવાટ, દોડધામ કલકત્તામાં નથી. કલકત્તાનું પાણી ઘણું સુસ્ત છે. “ઘાંની સરદ હવા તંદોરસ્તીને નુકસાનકારક છે.” તો નીતિની બાબતમાં પણ કલકત્તા નીચું છે. મુંબઈ કરતાં કલકત્તા ચઢિયાતું છે, એમ સ્વીકારતા નથી અને પછી પોતાના મતના સમર્થનમાં લખે છે, “મારાં એ મતને કેટલાક અંગ્રેજોનો પણ ટેકો છે.”

કલકત્તાની અસુવિધાભરી ટ્રામને માટે કહે છે, “સ્તીમ ત્રામવે તે આપણા શેહરમાં ફરતાં ખડી દાબવાનાં સ્તીમ રોલરને જાણે લીલા પીલા રંગની મોટી ચોખંડી કબતમાં બંધ કરી લીધું હોએ એવું લાગે છે.” (પૃ. ૬)

ધરમખાતાંઓની મદદ માટે ફેન્સીફેર યોજાતાં. મુંબઈ અને કલકત્તાની તુલના કરતાં લખે છે કે, આવા ફેરમાં કલકત્તામાં સામાન્ય માણસો બેસે છે, જ્યારે મુંબઈમાં અમીરો અને આગેવાનો હોય છે. આ આગેવાનોને લીધે શરમાશરમીમાં દાન આપવું પડે છે. કલકત્તામાં બચી શકાય છે. કલકત્તાના બોટનિકલ ગાર્ડન વિશે માને છે કે, “ફૂલોમાં તાજગીભરી ખુશબો નથી.” તેથી તેનું આકર્ષણ ઓછું રહે છે પણ સાથે ઉમેરે છે કે, તેની નજીકમાં જ “સોજી તાડી પણ મળે છે. જે ઉજાણીની મજાલ ખાસ વધારે છે.” લેખક કહે છે, કલકત્તામાં નાટકો, રમતગમત, પરેડ જેવી બાબતો મનોરંજન પૂરું પાડે છે. ઝુઓલોઝિકલ ગાર્ડન માટે ‘જનાવરખાનું’ શબ્દ વાપર્યો છે.

લેખકનો હેતુ માત્ર પ્રવાસ અને એ દ્વારા આનંદ મેળવવાનો છે. એટલે એમને જે વસ્તુ ગમે તેની ઊલટભેર નોંધ લે છે, જે ન ગમે તેના વિશે સ્પષ્ટપણે મંતવ્ય આપે છે. જાતભાઈઓની એટલે કે, પારસીઓની પ્રગતિ, વેપારથી ખુશ થાય છે. અંગ્રેજી ઢબે પોશાક પહેરવાથી મળતા લાભ લેવાનું ચૂકતા નથી તો પારસીશાઈ પોશાકને તેટલો વખત છોડવો પડ્યો તેનું દુઃખ પણ છે. તેઓ લખે છે ‘મુંબઈથી હમો નીકલ્યા ત્યારે પારસી મુશાફરોનો હમારો વેશ હતો પણ હવે જાલમ જમાનાને શરણ થવું પડ્યું અને પારસીઓમાંથી સાહેબલોકના વિચિત્ર પોષાકને નમન કરવું પડ્યું. એનો સબબ એ છે કે હવે હમોને જે જે જગ્યાએ જવું હતું ત્યાં એવા જુદા જુદા પોષાકને વજન આપવામાં આવે છે - તમારે માંથે તોપશુ હોય તો ગોરા સાહેબ નહીં તો કાળા દેશીઓ ! ઠીક, એવી જમાનાની તાસીર ! મારાં માનીતા પારસી પોષાકને હવે બાજુએ મૂકી દઈ વેસ્ટ, ને, શર્ટ, તાઈ, ને કોલર, મંચ્કી કેપ ને હેલમેટની દોસ્તી મને કરવી પડી, કેમકે કેટલીક જગ્યાએ દેશીઓને - દેશી પોષાકને દાખલ થવાની મુદ્દલ મનાઈ છે.’ (૧૭) આગળ લખે છે ‘તીકીત લેનાર બંગાલી એક ‘અંગ્રેજ’ સાથ નરમાસથી વર્તવાની ફરજ અદા કરે છે...’ (૨૭)

આ વિગત અંગ્રેજોના હિંદીઓ પ્રત્યેના અણગમા, ભેદભાવનો એક વધુ નમૂનો બને છે. જે ભારતીય અંગ્રેજી સભ્યતા, પોશાક આદિનું અનુકરણ કરે તેને સામાન્ય ભારતીય માણસો કરતાં વધારે સગવડ આપીને અંગ્રેજો એક તીરથી અનેક નિશાન સાધતાં હતાં : એક તો, પોતાની સભ્યતા, પોશાકનું મહત્ત્વ વધારતા હતા; બીજું, ભારતીયો તેને અપનાવે તેવી આવશ્યકતા ઊભી કરતા હતા; ત્રીજું, એનાથી ભારતીયોનાં મનમાં પોતાની સભ્યતા અને પોશાક તરફ અણગમો વધે તેનું કારણ બનતા હતા; ચોથું, એનાથી

ભારતીયોમાં પણ પોશાકને કારણે નવા પ્રકારનો ઊંચનીચનો ભેદ દાખલ થતો હતો; પાંચમું, એનાથી સ્વકીય અસ્મિતારૂપ બાબતોનો ત્યાગ કરવા ભારતીયો ધીરે ધીરે તૈયાર થતા હતા; છઠ્ઠું, વિદેશી ઢબના કપડાં અને વિદેશી માલની ખપત ભારતીયોમાં વધતી હતી; સાતમું, અંગ્રેજો પ્રત્યેનાં માન, વિનમ્રતા, વફાદારી અને તાબેદારીનો ભાવ ભારતીયોના મનમાં વધારવો, જેથી અંગ્રેજોનો વિરોધ કરવાની વૃત્તિ ક્રમશઃ મોળી પડતી જાય; આવા અનેક હેતુઓ નાનાં નાનાં ફરમાનો દ્વારા અંગ્રેજો સિદ્ધ કરતા હતા. લેખકે એક ઘટના વર્ણવી છે કે તેઓ રસ્તા પરથી જતા હતા ત્યારે એમના અંગ્રેજી ઢબના પોશાકને કારણે કોન્સ્ટેબલે અરજ કરીને એમની સાથે સલૂકાઈથી વાત કરી જ્યારે એમની બાજુમાં જ ચાલતા બંગાળીને પોલીસે લાકડી ફટકારીને રસ્તાની બાજુ ખસી જવાની સૂચના આપી. લેખક પોતાને મળેલા મહત્ત્વ અને માનથી ખુશ થયા છે પણ પોતાના દેશના નાગરિકની પીડા તરફ એમનું ધ્યાન પણ જતું નથી.

લેખકે કલકત્તામાં નવા વરસની પરેડ જોઈ હતી. જેમાં રાણીની સલામતીનું ગીત વગાડવામાં આવ્યું હતું. સિપાહીઓ, ઘોડાં, ગાડીઓની પરેડ અને એમની શાંત શિસ્તબદ્ધતાની નોંધ લીધી છે. કલકત્તાની વિશેષતા જણાવતાં નોંધે છે : ‘ધી સ્નેન્ડ’ નામના ઈડન ગાર્ડનની આગળના લાલ માટીના પહોળા રસ્તા પર સાંજે ‘જુદી જુદી પચીસ જાતની, ભપકાદાર, ‘ફેશનેબલ’ ગાડીઓ - કેબીઓલેટ, લેન્ડોલેટ - તેવી જ એસ્કી લીવરી, તેવા જ કીરમજી સાજમાં સજ થયેલાં દેશીઓ અને અંગ્રેજોને ફરવા આવેલા જોશો.’ તે સમયે કલકત્તામાં મનોરંજન માટે ચાર થિયેટર હતાં, જેમાં રોજ જુદાં જુદાં નાટકો ભજવાતાં. એમાંનું ‘સ્તાર થીએટર’ લોકપ્રિય હતું. એ સમયે ‘વીલર્ડ ઓપેરા કુંડો’, ‘હડસન પાર્ટી’, ‘જેપાનીસ સરકસ’, ‘બેલ્યુ પોતરની ટોળી’, ‘સ્કેટિંગ રીંક’ જેવાં નાટકો ભજવાતાં હતાં. લેખક વખાણ કરે છે કે, કલકત્તાના બાબુઓ નાટકના પાત્રને ‘સારી ઝમક’ આપે છે.

કલકત્તાના ઈડન ગાર્ડનના એક હુકમની એમણે નોંધ લીધી છે, જે અંગ્રેજોના ભારતીયો તરફના વ્યવહાર સંદર્ભે ધ્યાનપાત્ર છે, ‘એવો હુકમ છે કે જે દેશીઓ દગલા પાતલુન પહેરીને આવે તે લોકથી જ લોન પર ફરાય નહિં તો બાંક પર બેસી રહેવું યા બાગના કોઈ બીજા જ ખુણામાં ફરવું.’ (૮)

કલકત્તામાં તેર દિવસ રહ્યા પછી લેખક બનારસ ગયા. એમણે નોંધ્યું છે, બનારસમાં કેન્ટોન્મેન્ટ અને શહેર એમ બે સ્ટેશન છે. જેમાંનું કેન્ટોનમેન્ટ સગવડભરેલું છે. લેખકે ગંગા નદી માટે ‘ગેનજીસ’ શબ્દ વાપર્યો છે અને બૌદ્ધ માટે ‘બુદીસ્ત’. બનારસને હિંદુઓના રોમ તરીકે ઓળખાવે છે.

બનારસના ઘાટ પરની સવારનું વર્ણન રસપ્રદ છે. ‘તમારી નજર સનમુખ નદીમાં અંગોળ કરતાં આદમીઓનાં કાળાં માથાંની હારમાળા લાગી છે, તમારા બેઉ હાથ પર મહેલો, ઘરો, દહેરાંઓ, મુર્તિઓ અને ખુદાને યાદ કરતાં જીવડાંઓની મોટી સંખ્યા છે. સઘલું શાન્ત, જ્યારે પૂર્વ તરફથી પ્રકાશતી લાલ શોનેરી રોશની તમામ આલમની નજર ખેંચે છે. શનાન કરતા ધાર્મિકો વચ્ચે પેહેરે છે, બ્રાહ્મણો દાન મેલાવે છે, નદી માતાને ફૂલ ફલ અર્પણ થાએ છે, સઘલે હોહોકાર મચી રહે છે. કંઈક ગમગીન ચહેરા,

કંઈક દુઃખી દીલ, કંઈક ખુશાલ નજરો, તાલેવાન, યા ગરીબ, જાત યા પ્રજાત, પાકીઓ અને પાપીઓ હ્યાં જમાવ થએલાં છે. સર્વે તે ઉગતા દિવશનાં સરદારને નમન કરે છે. આવાં ગંભીર દેખાવ વચ્ચે મુશાફર પોતાને જુદદીન તરીકે વિસરી જાએ છે અને અંતઃકરણનો સાચો દંખ પેલા ધાર્મિકોને સૂર્યનમન કરતાં સિકવે છે તે જ દંખ તેને કીરતારની યાદમાં નાખે છે.’ (૧૮, ૧૯)

બનારસની સવાર લેખકને ધાર્મિક બનાવે છે. હિંદુઓની પૂજા-અર્ચના જોઈને એમને એમના ધર્મની પ્રાર્થના યાદ આવે છે. વળી ગંગા ઘાટ પર થતી અંતિમ સંસ્કારની ઘટના જોઈને જીવનની ક્ષણભંગુરતા અને વિશ્વ સાથેની માયા સાંભરે છે. આ સ્થળે લેખક ધર્મ અને ફિલસૂફીની વાતો વણી લે છે. ઘાટ પર બેસીને બ્રાહ્મણો દિનરાત ‘ભણતર’ (પાઠ, જાપ) કરે છે, બનારસનાં મંદિર, મસ્જિદ, બૌદ્ધ સ્થાપત્ય, રાજા જયસિંગે બંધાવેલી વેધશાળા, ભરતકામ, કિનખાબ, પિત્તળકામના ઉદ્યોગો વગેરે બાબતોની નોંધ લીધી છે. અંગ્રેજી પોશાકનો એક ગેરફાયદો એમણે કહ્યો છે કે, એમને અંગ્રેજી સમજીને ચીજવસ્તુઓની વધારે કિંમત વસૂલવાનો પ્રયત્ન કરાતો હતો, પણ પછી એમને ભારતીય જાણીને કિંમત ઘટાડી નાખવામાં આવતી હતી. વળી ભોમિયા દુકાનદાર પાસેથી દલાલી લેતા હતા, તેથી ભોમિયા ન રાખવાની સલાહ આપી છે. ભારતીય વેપારીઓ અંગ્રેજો પાસેથી ચીજવસ્તુઓનું વધારે મૂલ્ય વસૂલતા હતા; એ વિશે હું માનું છું કે તે કદાચ પોતે સહન કરેલા અન્યાયો અને જુલ્મોનું થોડુંઘણું વળતર મેળવવાની વૃત્તિ કે રોષનું ડિસ્પ્લેસમેન્ટ હોઈ શકે.

લેખક બનારસથી લખનૌ (લખનૌ માટે એમણે લકનો કે લકણો શબ્દ પ્રયોજ્યો છે.) ગયા, જેનું અસલ નામ ‘લયકનવતી’ હતું. લેખક નોંધે છે, લખનૌ અને કાનપુર અંગ્રેજોને ૧૮૫૭ના વિપ્લવની યાદ અપાવે છે. શહેરમાં ફરતાં ‘તે ઘાતકી જમાનાની ખુનરેજી’ નજરે ચડે છે. અંગ્રેજો તરફ કરુણા દર્શાવતા લેખક ભારતીયોને બળવાખોરો અને બંડખોરો તરીકે ઓળખાવે છે. લખનૌનાં પ્રખ્યાત મકાનો, મહેલો, બાંધકામ, સંગ્રહસ્થાન, નોંધપાત્ર ઐતિહાસિક ઘટનાઓની નોંધ લીધી છે. ત્યાંથી તેઓ કાનપુર ગયા, જ્યાં ૧૮૫૭ની ઘટનાઓને અંગ્રેજો તરફની સહાનુભૂતિ સાથે યાદ કરતાં લખે છે :

‘કાનપોરમાં ‘મેમોરિયલ ચર્ચ અને વેલ’ એ બે ચીજ મુખ્ય જોવાની છે. એ જગાની મુલાકાત લેતાં જે નીર્દોશોએ - નર, નારી, અને બાળકોએ - પોતાનો જાન ખોયો તેમને માટે એ દયા અને દુઃખની યાદ, અને એ સંઘલાનો ખુની, દુઝખી દુસ્ત, દરદનાક દેવ, અને બુરો બંડખોર નાના સાહેબને (જેનું નામ કંપારી વચ્ચે આપણી જબાન પર આવે છે) માટે ફીટકારની લાગણી ઉસકેરાએ છે.’ (૨૫). આખા બનાવનું અંગ્રેજો તરફ ભારોભાર કરુણા દર્શાવતા સ્વરે બયાન કરીને લેખક ઉમેરે છે : ‘હું લખવા જતો હતો કે... પણ અરે ! ખવીશ નાના સાહેબ જેવા વધૂ આદમી આ દુનિયામાં છે એમ ૧૮૮૮ અને ૧૮૯૧નાં વરસના બનાવોનો મને ખ્યાલ આવે છે.’ (૨૬).

દેશને સ્વાધીન બનાવવા માટે અંગ્રેજો સામે લડનાર, પ્રાણની ખુવારી વેઠનાર સિરાજ-ઉદ્-દૌલા, નાના સાહેબ પેશ્વા જેવા રાજાઓ તરફ એમણે ઘણો ક્રોધ દર્શાવ્યો છે.

મને લાગે છે કે, ભોમિયા, પત્રિકા, ઐતિહાસિક નોંધો અને સ્મારકો પર લખાયેલી નોંધો દ્વારા લેખકને જે માહિતી મળી છે તે લેખકને આ પ્રકારે વિધાનો કરવા પ્રેરે છે. એમને જે જણાવવામાં આવ્યું છે તે એ લખે છે. બીજું અંગ્રેજી શાસને આપેલાં સુખ-સગવડ, એશોઆરામ, ધનદોલત, શાંતિ વગેરેથી એઓ પ્રભાવિત છે, તેથી અંગ્રેજો પ્રત્યે એમને માન અને અહોભાવ છે. તેથી જ અંગ્રેજોના પક્ષકાર તરીકે લેખક એમના શત્રુને પોતાનો શત્રુ સમજે છે. બક્સરની લડાઈ, સિરાજ-ઉદ્-દૌલા, નાના સાહેબ પેશ્વા કે અન્ય રાજાઓ એમના અંગત શત્રુઓ હોય તે રીતે વિધાનો કરે છે. લેખક રાજા અને રંક તમામ પ્રત્યે અનુકંપાશીલ નથી. લેખકે કરેલા વિવિધ ઘટનાઓના બયાન પરથી જણાય છે કે એઓ ઊગતા સૂરજને પૂજનારા છે. જે વિશેષ છે, ચડિયાતા છે, પ્રભાવશાળી છે તેમને આદર આપે છે, પણ જે સામાન્ય, રંક, પીડિત, દમિત છે તેમના પ્રત્યે દયામાયા રાખતા નથી.

તે પછી લેખક દિલ્લીની મુલાકાત લે છે. ત્યાં ૧૮૫૭ના વિપ્લવ વખતે ૧૫૦૦ હિંદી સિપાઈઓ દારૂખાનામાં વિસ્ફોટ થવાને કારણે મૃત્યુ પામ્યા હતા. તે ઘટનાની નોંધ એમણે એક વાક્યમાં લીધી છે. મૃત્યુ પામનારા માટે લેખક ‘સિપાઈ’ નહીં, ‘બળવાખોરો’ શબ્દ પ્રયોજે છે. જે સૂચવે છે કે, ઘણા ભારતીયોની સામૂહિક માનસિકતા કેટલાય સમયથી અંગ્રેજોની પક્ષકાર થવા લાગી હતી અને એમના શાસનમાં સુખાકારી અનુભવવા લાગી હતી. અંગ્રેજોના પ્રવક્તાઓ તરીકે અંગ્રેજી શાળામાં ભણેલા, સરકારી નોકરીઓ મેળવનારા, એના આધારે સમાજમાં ઉચ્ચ હોદ્દા અપનાવનારા, અંગ્રેજો તરફથી ગૌરવવંતાં માન-અકરામ ખિતાબો-ઈલ્કાબો મેળવનારા, અંગ્રેજી ઢબનાં પોશાક, રીતરસમ અને જીવનશૈલી અપનાવતા બૌદ્ધિકો સમાજના અન્ય વર્ગોને પ્રભાવિત કરતા હતા.

દિલ્લીના મહેલની, એની બાંધણીની વિગતો, વ્યવસ્થા વિશે નોંધ કરી છે. ઐતિહાસિક વિગતો યાદ કરતા જાય છે. ત્યાંથી કુતુબ, આગ્રા અને જયપુરની મુલાકાત લીધી છે. લેખકને જયપુર રણિયામણું, આગળ વધેલું, ભલો રાજા, ભલી પ્રજાનું સુંદર રીતે વસાવેલું નગર લાગ્યું છે. પોતાની મુસાફરી અને સ્થળ વિશેની ગૌરવપૂર્ણ માહિતી આ સ્થળોનાં વર્ણનમાં વિશેષ છે. એક બાબતે પોતાના વિચાર રજૂ કરે છે કે, તાજમહેલ પાછળ ખચકિલાં નાણાં એ પૈસાનો ગુનાહભર્યો ઉપયોગ હતો કે નહીં? એમના મતે જે કાર્યથી અનેક કારીગરોને, લોકોને તે સમયે અને હમણાં પણ રોજીરોટી મળી રહેતી હોય એ કાર્યમાં ખચકિલાં નાણાં એ ગુનાહભર્યો ઉપયોગ ન જ હોઈ શકે. અમદાવાદ, વડોદરા, સુરત અને નવસારી શહેરનાં જોવાલાયક સ્થાનોની વિગતો અને કોઈ ખાસ અનુભવની નોંધ કરી છે.

વડોદરા સંદર્ભે નોંધ કરી છે કે બરોડા સ્ટેટની વસ્તી ૨૪ લાખની છે અને આમદની સવા કરોડ રૂપિયાની છે. પણ બરોડાની મુલાકાત લેનારને થાય કે શું શહેર સુધરાઈ અને રૈયતના ભલા માટે આ ખજાનો વપરાતો હશે? જ્યારે એનાથી અડધી આવકવાળા જયપુર શહેરમાં પહોળા રસ્તા, નમૂનેદાર ઘરો, શહેરસફાઈ છે. જ્યારે બરોડામાં કંગાળ રસ્તા અને જેરી બદબૂ છે. લક્ષ્મીવિલાસ પેલેસ વિશે કહે છે, ‘મેહલમાં કંઈ દમ જેવું નથી. જ્યાં પૈસાનો ઉડાવ ઉપયોગ થયો ત્યાં ચાહો તે ઉભું થશે. હ્યાં એક રાજાને બરનો તમામ એશઆરામ,

સુખસગવડ, દોડદમામ, ઠાઠમાઠ, ભપકા સપકા, અને ઘોંઘાટનો કાટ ભરેલો છે.’ (૪૬) મક્કરપુરા પેલેસમાં પણ એમના મતે જ્યાદા પૈસાનો નાશ કરેલો છે.

સુરતની પડતી હાલત માટે મુંબઈની ચડતીને જવાબદાર ગણાવે છે. પારસી હોવાને નાતે લેખકને સુરત અને નવસારી સાથે આત્મીયતાથી જોડાયેલા જોઈ શકાય છે. સુરતની મોજ, મજા, તાપીની સુંદરતા, રાત્રિનો દેખાવ, પૂરની વિનાશકારી લીલા, સલામતીનાં પગલાં, તાડી અને દારૂ, રોશની, મ્યુનિસિપલ હોલ વિશે વાત કરી છે. લેખકના મતે નવસારી પારસીઓની વસ્તીનું ગામડું છે. તેની પહેલી ખૂબી છે તાડી અને બીજી ખૂબી ‘પારસી વસ્તીમાં ફરતાં ધ્યાન ખેંચતી શરમાલ સાદાઈ, સુખી અને ખુશી ચહેરા, ગામડેની સંતોષી જીંદગી અને ‘ફેશન’ વણાની સુંદરીઓમાં છે !’ (૪૯) પ્રાકૃતિક સાદગી અને સૌમ્યતામાં સાર્થકતા અનુભવે છે. સુધારાના પગલે આવતી અન્ય નુકસાનીઓમાંથી પોતાના વતનની કુદરતી સુંદરતાને બચાવવા ઈચ્છે છે.

લેખકે પ્રવાસલેખનના અનુષંગે સ્થળો અંગે વિગતે નોંધ કરવી, પોતાને પડેલી અવગડ, સગવડ વિશે જણાવવું, ગમા-અણગમા દલીલો સાથે રજૂ કરવા, તુલના કરી કે ઐતિહાસિક-સમસામયિક વિગતોના આધારે સ્પષ્ટ મંતવ્યો આપવાની શિસ્ત પાળી છે. લેખક તાજમહેલનું વર્ણન આત્માનુભૂતિના કોણથી થોડી રસળતી કલમે કરે છે. પ્રવાસકથાની કથનશૈલીથી જુદી રીતે આ આલેખન ત્રીજો પુરુષ એકવચનના કર્તાસ્થાનેથી કર્યું છે. નિરૂપણરીતિમાં એકાએક સીધો ફેરફાર કરીને તાજમહેલના વર્ણનને વિશિષ્ટ બનાવ્યું છે. જેમાં અંગત અનુભવ ત્રાહિતનો પણ હોય અને એ રીતે સાર્વત્રિક હોય તે રીતે વર્ણન કર્યું છે. જેમ કે, ‘જ્યાંથી સાંહજનાં સુચિસ્તિ વેલા પાણીમાં પડછાયો નાખતો ‘તાજ’નો દેખાવ મુસાફરનાં મનને હેરત કરે છે. ઓચંબો પામેલો તે નબલે કદમે આ મકાણ તરફ ધસે છે, પણ તેની સીડી પર પગ મેલે તે અગમજ તેનાં ભુટ પરની માતી સાફ કરવાને એક માણસ સીડી આગલ બેઠેલું છે.’ (૩૮)

અંતે ‘શેવટ’ નામના છેલ્લા ખંડમાં મુસાફરીનો સમગ્રલક્ષી આધારભૂત ખ્યાલ આપવા ધાર્યો છે. સારરૂપ અને સમગ્રલક્ષી અનુભવોને છેલ્લે મૂક્યા છે. એમણે બધું મળીને બીજા વર્ગની કુલ ૩૫૦૦ માઈલની મુસાફરી કરી હતી. ૬ રેલવે કંપનીમાં કુલ મળીને રૂ. ૧૫૦ ભાડાના ચૂકવ્યા હતા. કલકત્તા પછી ખાધાખોરાકી તથા અન્યના રૂ. ૧૦૦ થયા હતા. એમણે અન્ય પ્રવાસીઓને સલાહ આપી છે કે, મુસાફરીમાં એશોઆરામની આશા રાખવી નહીં. રખડ અને થાકનો ખ્યાલ ન કરવો, પ્રશ્નો પૂછ્યા કરવા અને જરા મૂછ મરડી દમ કરવામાં પણ લાભ છે. એમના મતે મુખ્ય મુશ્કેલી ભોજનની છે. તેઓ આમિષ આહાર લેતા હતા અને અંગ્રેજોની રેલવેની ભોજનવ્યવસ્થામાં નક્કી કરેલા સમયે પિરસાતી એકની એક વાનગીઓથી તેઓ કંટાળી ગયેલા હતા. વ્યંગ્ય અને રમૂજભરી રીતે વૈવિધ્ય વગરના ખાણ તરફનો કંટાળો વ્યક્ત કર્યો છે. ભોજનની રીતરસમની વાત કરીને વ્યંગમાં કહે છે, ‘ભૂખ મતાડવા માટે ફેશનનાં કાએદા કાનુંન, યાને પશ્ચીમનો સુધારો !!!’ (૫૦)

છેલ્લા ફકરામાં વાચકને ઉદ્બોધન કરીને જણાવ્યું છે કે વાંચનારને મજા આવી હોય તો આભાર, ને નહીં તો ‘લખાણનાં મારા સોખને નમી મારી નોંધપોઠીને આ

નમુનામાં તારી સનમુખ ધરવાની કોશેશ કીધી છે. સલામ ! સલામ !’ (૫૦)

આ પ્રવાસકથા પ્રવાસવર્ણન સિવાયના કોઈ નિશ્ચિત હેતુની સિદ્ધિ અર્થે લખાઈ નથી. તેથી એની વિશેષતા છે કે એ કોઈ પણ પ્રકારના પરિણામલક્ષી ભાષાપ્રપંચથી દૂર છે. લેખકની અભિવ્યક્તિમાં એમની વ્યક્તિગત માનસિકતા તેમજ તે સમયની પ્રજાની સામૂહિક માનસિકતા સ્પષ્ટપણે રજૂ થઈ છે. સુધરેલા અને વિકસિત હોવાનું તથા દેશની સામાન્ય હિંદુ પ્રજાથી વિશિષ્ટ હોવાનું ગૌરવ આ પ્રવાસકથામાં અવારનવાર પ્રગટ થયું છે. લેખકનો આદર્શ અંગ્રેજો છે, તેથી એમના જેવા બનવાનું, દેખાવાનું અને અન્ય દેશીઓ કરતાં વધારે માન-સન્માન, સગવડો, વિશેષ સેવા લેવાનું ગમે છે. મુસ્લિમ પ્રજા અને એમનાં સ્થાપત્યો પ્રત્યે પણ માનની લાગણી છે. હિંદુઓ, એમની ધાર્મિક વિધિઓ અને મહેલો, કિલ્લાઓ વિશે શાંત તાટસ્થ્ય છે. સામાન્ય રંક પ્રજા પ્રત્યે એમને કોઈ વિશેષ સહાનુભૂતિ નથી. થોડાં વર્ષો પહેલાં થયેલા ૧૮૫૭ના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામના લડવૈયાઓ માટે એ દુશ્મનો હોય તેવા ભાવથી શબ્દો પ્રયોજ્યા છે. અંગ્રેજો પ્રત્યે વફાદારી અને સહાનુભૂતિ દાખવી છે જ્યારે નાના સાહેબ પેશ્વા ખવીશ અને જુલમગાર લાગ્યા છે. અંગ્રેજો સત્તા અને એમના વડે મળતી સગવડોથી પ્રભાવિત ઘણા ભારતીયો અંગ્રેજો શાસન ઈચ્છતા હતા. સ્વતંત્રતા અને સ્વરાજ્યનો વિચાર પ્રજાના મોટા વર્ગને આવકાર્યું લાગતો ન હતો. કારણ કે અંગ્રેજોની સત્તા હોવા છતાં જે જે રાજ્યો સ્વતંત્રપણે ટકી શકેલાં એમાં પણ અંગ્રેજો લશ્કર, બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટની વ્યવસ્થાને કારણે જ શાંતિ સ્થપાયેલી રહેતી.

મને ઓગણીસમી સદીમાં લખાયેલાં ઘણાં પુસ્તકોમાં અને લેખોમાં અંગ્રેજો શાસનનો સ્પષ્ટ પક્ષ લેતી નોંધ વાંચવા મળી છે. લેખકોના આ પ્રકારના વલણનું કારણ એ હોઈ શકે કે, ભારતીયોએ પોતાનાં ઘણાં વર્ષો જુલમ, અવ્યવસ્થા, ગેરવહીવટ, અસલામતી અને અંધાધૂંધી હેઠળ વિતાવ્યાં હતાં. બહુ સ્પષ્ટપણે જણાય છે કે પ્રજા ફરીવાર એ અરાજકતા ઈચ્છતી ન હતી. એમ નહોતું કે બધા રાજા જુલ્મી, વિલાસી, પ્રજાની સંપત્તિથી એશોઆરામમાં જીવન ગુજારનાર અને પ્રજાની અગવડ-સગવડ તરફ બેપરવા હતા. ઘણા રાજા પ્રજાની દરકાર રાખતા, પોતે સાદગીપૂર્ણ જીવન જીવતા, પ્રજાની સુખાકારીનું ધ્યાન રાખતા અને પ્રજાકલ્યાણનાં કામો કરતા. છતાં એવા રાજા ઓછા હતા. વળી રાજાજવાડાંઓ વચ્ચે અંદરોઅંદર સત્તાવિસ્તાર માટેનાં યુદ્ધો થતાં રહેતાં. એટલે અસંતુષ્ટ, પીડિત પ્રજાજન અંગ્રેજ શાસનની તરફેણમાં ત્યાં સુધી રહેતો જ્યાં સુધી એણે વ્યક્તિગત રીતે કોઈ અન્યાયનો સામનો કરવાનો વખત ન આવતો. વળી ભારતીય સમાજનો અંગ્રેજો કેળવણી પામતો બહોળો વર્ગ સંસ્થાનવાદી યોજનાના સુધારાવાદી જુવાળની અસર તળે હતો.

લેખક અંગ્રેજ શાસનના સીધા પક્ષકાર છે. એક રીતે જોઈએ તો એમાં લેખક એટલા જવાબદાર નહોતા જેટલી સંસ્થાનવાદી માનસિકતા ઘડવાની અંગ્રેજોની નીતિરીતિ જવાબદાર હતી. સામાન્ય પ્રજા સાચા ઈતિહાસ તથા શાસકોની શાસનનીતિના પ્રપંચો નથી પારખી શકતી. એમને જે કાંઈ કહેવામાં, શિખવાડવામાં, સંભળાવવામાં, દેખાડવામાં આવે તેને એઓ સત્ય માની લે છે. કદાચ કોઈ બાબત વિશે સાશંક બને તો પરબ ❖ ડિસેમ્બર, 2017

પણ પ્રસરી ગયેલાં હજારો જૂઠાણાં અને બ્રાંત છબિઓમાંથી સત્યને શોધવું, ઓળખવું મુશ્કેલ હોય છે. સમાજના બહુ ઓછા લોકો પોતાના સમયને નિર્ભીક્ષિત સાથે વાંચી, અપનાવી શકે, કે બદલાવ માટેના પ્રયત્નો કરી શકે છે. એ સત્યને ઓળખનાર સમાજ, જીવન, સંસ્કૃતિ, તત્ત્વજ્ઞાન, કળા અને ફિલસૂફીને જાણનાર કાન્તદ્રષ્ટા હોય. એમણે પોતે ઓળખેલું સત્ય સામાન્ય પ્રજા સુધી પહોંચાડવાનું હોય છે. અંકે કરેલ સત્યના નિભાવ અને પ્રસાર માટે સાચા કાન્તદ્રષ્ટાનો પ્રભાવ પ્રજાના બહોળા વર્ગ પર પડે તે પણ જરૂરી છે. ઓગણીસમી સદી દરમ્યાન જેમના હાથમાં શિક્ષણવ્યવસ્થા, સામાજિક સભાઓ, અખબાર, સામયિકો અને પુસ્તકો હતાં એમણે સાચો ઇતિહાસ પ્રજા સમક્ષ રજૂ થાય એ માટેની કેટલી ખેવના રાખી હતી એ ઊંડી તપાસનો વિષય છે.

ભારતીય લેખકો કે સુધારકોની સ્વદેશનિષ્ઠા તરફ શંકા નથી, પણ શાસકોએ રજૂ કરેલા અપ્રમાણિક, આડંબરી ઇતિહાસો, શાસકોની લોભામણી જાહેરાતો, શાસકો તરફથી સતત મળતાં હીનતાનો ખ્યાલ આપતાં નિદર્શનો, નોકરી-રોજગાર માન-મોભા ઈનામ-અકરામો-ખિતાબોની લોભામણી પ્રતિષ્ઠા, અનેક કારણોથી પીડિત દમિત પ્રજાની દુર્દશા તથા પોતાના સમાજ-ધર્મનાં જડ, કૂર, અવરોધરૂપ બંધનોમાં ધરખમ સુધારાની આવશ્યકતા અને શાસકો દ્વારા રજૂ થયેલાં નવાં સુધારાવાદી પ્રતિમાનોને પરિણામે વિકાસની ઉચ્ચવળ છબિની હાથવેંતમાં લાગતી શક્યતાઓનાં દિવાસ્વપ્નોથી તેઓ ચોક્કસ દોરવાયા હતા. આ સમયના અનેક ભારતીય લેખકો, સુધારકો અને આગેવાનો જાણે-અજાણે સંસ્થાનવાદી વિચારવલણોની વ્યૂહરચનાના હાથા બની ગયા હતા, એનો નકાર થઈ શકે તેમ નથી. શાસકો સત્તાનાં હિતોના કાજે ઘટનાઓનો એકાંગી ચહેરો રજૂ કરીને પોતાને મદદરૂપ નીવડે એવી ભાષા વિકસાવે છે. અંગ્રેજોએ પોતાને થયેલી હાનિનાં સ્મારકો ઊભાં કરેલાં અને પોતે પહોંચાડેલી કે હજુ સુધી પહોંચાડતા રહેલા હતા તે હાનિના નાના સરખા ઉલ્લેખને પણ કચડી દેવા મથતા હતા. સંસ્થાનવાદી શાસનનું મુખ્ય લક્ષણ હતું કે શાસકો પોતાના અવગુણો અને પોતે કરેલાં નુકસાનોથી સામાન્ય જનતાને માહિતગાર થવા દેતા નહોતા. પ્રજા સમક્ષ કેટલી બાબતો રજૂ કરવી અને કેટલા આડંબર, ભભકાથી કરવી તેનું એમને જ્ઞાન હતું. શાસકોએ વિગતો સાથે ચેડાં કરવાના અને ખોટી માહિતી રજૂ કરવાના કાવાદાવા કર્યા હતા. પ્રજા ભોળી સાબિત થઈ, દોરવાતી હતી. મહેનતકશ મજૂર હોય કે બૌદ્ધિક, દરેકને કેવી રીતે દોરવણી આપવી એ શાસકો સારી રીતે જાણતા હતા.

ઇતિહાસની રજૂઆત, લેખન, ઘડતર શાસકોની દોરવણીથી થયું હોય તો સર્વાંગી, સ્વસ્થ, પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ કેવી રીતે મેળવવો? અનેક રજૂઆતો, અભિવ્યક્તિઓમાંથી ઉચિત, પ્રમાણભૂત હોય એવી સામગ્રીમાંથી તથ્યોનો સમન્વય કરીને ઘનિષ્ઠ અભ્યાસ કરીને ઓછામાં ઓછો અપ્રમાણિક ઇતિહાસ લખી શકાય. ઐતિહાસિક બાબતોના આલેખનની બાબતમાં એમ સ્વીકારી શકાય કે તે સમયનું એ એક સત્ય હતું. તે સમયના આ સત્યને ઘડવામાં કોણે કોણે ફાળો આપ્યો હતો એ જાણવું જરૂરી બને. શાસકો, પ્રજા તથા વ્યક્તિની રજૂઆતો, ઈચ્છાઓ, વ્યૂહો અને સત્યના નિભાવની પ્રમાણિકતા લેખકનું દષ્ટિબિંદુ ઘડે છે.

પારસીઓ ઈરાનમાંથી ભારતમાં આવ્યા હતા. શાસકો નહીં, પ્રજાજનો તરીકે ભારતમાં રહેલા. પ્રજા સાથે ભળી ગયા હતા. પોતાનાં વતન, સંસ્કૃતિને ચાહનાર હતા. આ પ્રવાસકથામાંથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આ પારસી લેખક પોતાને સરેરાશ ભારતીયથી ભિન્ન અને વિશિષ્ટ સમજે છે. પોતાને ચડિયાતા માને છે, અંગ્રેજ સમજે છે અને અંગ્રેજ પોશાક પહેરે છે. પોલીસ, કુલી, ટી.સી. કે મ્યુઝિયમના વ્યવસ્થાપકો એને અંગ્રેજ સમજીને વિશેષ સવલતો આપે કે નરમાશથી વર્તે તો એને એ સહજ ગણે છે, એ એમને ગમે છે અને અપેક્ષા પણ રાખે છે.

પારસી હોવાથી લેખકની ભાષા પારસીશાઈ ઉચ્ચારણોને અનુસરતી લિપિબદ્ધ થઈ છે. કેટલાક શબ્દપ્રયોગો રસપ્રદ છે, જેમ કે, ટેકડી (ટેકરી), સનવાર (શનિવાર), આતવાર (રવિવાર), ભ્રેસપતવાર (બૃહસ્પતિવાર, ગુરુવાર), તાહઢક (ટાઢક), ધોલીયો (ઢોલિયો), રહઘાત (રઘવાટ), રેહથાણ (રહેઠાણ), એસકી ફાંકડાઓ (ઈશકી ફાંકડાઓ), સૂસવાટ (મગર), છોટા હાજરી (બ્રેકફાસ્ટ), થંડી લેહકી (ઠંડી લહેરખી), બીસકીત (બિસ્કિટ), બોહલી (બહોળી), રમન્ય (રમણીય), ધગ (ઢગ), દબ્બામાં (ડબ્બામાં), ઘતા (ઘટા), હોકમ (હુકમ), કુર્તા (કૂરતા), એલાહદી (અલાયદી), બિહક (બીક), ફીલતરો (ફિલ્ટરો), ખોહી દેવાની (ખોઈ દેવાની) વગેરે. લેખકની ગુજરાતી ભાષામાં અરબી-ફારસી શબ્દોનો પ્રયોગ વધારે છે. તે સમયની લેખનરીતિમાં સહાયકારી ક્રિયાપદને મુખ્ય ક્રિયાપદ સાથે જ લખવામાં આવતું હતું. મેં લેખમાં મૂકેલાં અવતરણોમાં એમની ભાષા અને લેખનશૈલીને યથાતથ રાખેલ છે.

લેખકની નોંધમાં પ્રવાસ અને સ્થળનાં વર્ણનો પ્રકૃતિનાં અને લોકજીવનનાં વર્ણનોની સરખામણીએ વધારે છે. માહિતી અને વર્ણનો વચ્ચે ક્યાંક ક્યાંક આવતી હાસ્ય, વ્યંગભરી શૈલીથી કથન રસપ્રદ બન્યું છે. એમના વ્યક્તિત્વનું એક પાસું એ છે કે એ પોતાને લગતી બાબતો, વસ્તુઓના સીધા પક્ષકાર છે. અંગત એકાંગી દષ્ટિકોણથી અવલોકન અને કથન કરે છે ત્યારે બીજા પક્ષ તરફ જરાય ધ્યાન જતું નથી. એટલે એમ લાગે છે કે, કોઈ બાબતને બીજો પક્ષ હોઈ શકે એ એમને ખ્યાલ નહીં હોય.

લેખક કોઈ ખાસ હેતુસર લેખન કરતા નથી. સામાન્ય પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે, માત્ર એક મુસાફર લેખે પ્રવાસ કરે છે. તેથી આ પુસ્તકમાં વર્ણવાયેલા સ્વાનુભવ ઉપર કોઈ હેતુનો ઓપ ચડેલો નથી. કોઈ ચોક્કસ કારણસર કશું મઠારીને કે સુધારીને કહેવાની એમને જરૂર લાગી નથી. સ્પષ્ટ બયાન આપ્યાં છે, તેથી આ લખાણમાં વૈચારિક કે હેતુપરકતાને કારણે આવતી અશુદ્ધિઓ ઘણી ઓછી છે. આ પ્રવાસકથાનું સામાજિક-સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય વિશેષ છે.

□

હર્ષદ ત્રિવેદીને 'કુમાર'ચંદ્રક

■ નરોત્તમ પલાણ ■

અધ્યક્ષશ્રી અને મિત્રો ! આજે જેને ૨૦૧૬નો 'કુમાર ચંદ્રક' અર્પણ થઈ રહ્યો છે તે હર્ષદ ત્રિવેદીનાં જીવનકવન, કોઈ રોમેન્ટિક નવલકથાથી કમ નથી ! બહુ ઓછા ઈન્સાન તરફ કુદરત આટલી કૃપાવાન બની હશે ! એક કાંકરી વાગે અને બીજી જ પળે ફૂલનો ગજરો મળે - એવી અજબગજબની લીલા હર્ષદ સાથે બનતી આવી છે.

૧૯૫૮માં સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના ખેરાળી ગામમાં એનો જન્મ. ઉપરથી સૂકી અને અંદરથી ભીની પ્રકૃતિ ધરાવતો ઝાલાવાડી આ પ્રદેશ, પરમાર રાજવંશની ખેર શાખાનો વિસ્તાર હતો. અહીંથી પ્રાપ્ત સૂર્ય અને વરાહની મૂર્તિઓ, હર્ષદના વારસા વિશે ઘણું ઘણું કહી જાય છે. પ્રેમનો પૂજારી સૂર્યદેવ અને માટીનું (પૃથ્વીનું) મૂલ્ય સમજતો વરાહ - હજાર વર્ષ પછી પણ હર્ષદના સર્જનમાં હાજર છે. એમ.એ. થયો - ન થયો અને ૧૯૮૩માં એનાં પ્રથમ લગ્ન, ૧૯૮૫માં પુત્ર અને પ્રથમ પત્ની સાથે સમજપૂર્વક છૂટાછેડા, ૧૯૯૧માં બીજાં લગ્ન.

ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ભાષાભવનમાં રમણલાલ જોશી પાસે હર્ષદનું એમ.એ. ચાલે અને ભોળાભાઈ પટેલ પાસે બિન્દુ ભટ્ટ પીએચ.ડી. કરે. સવ્યસાચી રઘુવીર ચૌધરીની નજરમાં હિન્દી-ગુજરાતીની માફક હર્ષદ-બિન્દુ પણ લખાતાં આવે ! ભોળાભાઈ કહેતા તેમ બિન્દુ જન્મજાત સ્ત્રી : 'સૂઝ-સમજ અને સ્નેહનો સરવાળો'; હર્ષદ પણ સૂર્ય (પ્રેમ) તથા વરાહ (પુરુષ)નો વારસદાર - હર્ષદ-બિન્દુ લગ્નગ્રંથિથી જોડાયું - એની ગાંઠ મારી પુત્ર જયજિતે !

આજે હર્ષદ-બિન્દુ પોતાના મધુર દામ્પત્યજીવનની બીજી પચીસીમાં પદાર્પણ કરી રહ્યા છે. હર્ષદ આસ્તિક છે અને હમવતની લા.ઠા.ની માફક 'હોવું - પ્રેમમય હોવું' - તે તેની અને બિન્દુની 'મકસદ' છે. હર્ષદના બીજા હમવતની અને ગુજરાતી સાહિત્ય-સૃષ્ટિમાં 'આદર્શ દમ્પતિ'ના પર્યાય માણેકી કવિ ન્હાનાલાલ કહેતા : 'અહંકારપ્રેરિત નર્યો માલિકીભાવ પતિ-પત્નીને 'જીવન'થી દૂર રાખે છે.' હર્ષદ-બિન્દુ આત્મ-ગૌરવથી ધબકે છે, પણ માલિકીભાવથી દૂર રહીને. - મેં જ્યારે ભોળાભાઈ સાથે બિન્દુ અને હર્ષદને પ્રથમ નિહાળ્યાં અને ભોળાભાઈનો એમાં જે રોલ જોયો ત્યારે મને દર્શકના મહાકાશ્યપ, સુચરિતા અને આનંદ યાદ આવી ગયેલાં !

હર્ષદ-બિન્દુ બન્ને પરગજુ સ્વભાવના, લાગણીશીલ, સંબંધોની વિશાળ દુનિયા ધરાવતા અને ખાસ તો સાહિત્યતત્ત્વની સૂઝવાળા આપણા બીજા મુનશી-લીલાવતી છે !

હર્ષદ સંપૂર્ણ માણસ છે અને એને માણસ રાખતી બિન્દુ, એની જીવંતિકા (એક ઔષધિ) છે.

*

હર્ષદમાં 'શબ્દ' જન્મજાત છે. છવીશ વર્ષની ભરજુવાનીમાં તેનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'એક ખાલી નાવ' (૧૯૮૪) આવ્યો અને તુરત જયંત પાઠક પારિતોષિકથી પોખાણો. આજે - ૨૦૧૭માં કુલ ૩૩૩ રચનાઓ સાથેનો 'ઝાકળમાં ઘર' આપણા હાથમાં છે. આ શીર્ષકના એકથી વિશેષ અર્થઘટનો થઈ શકે છે, પણ સીધુંસાદું તો એટલું જ સમજાય છે કે ઝાકળમાં સૂર્યનું ઘર હોય છે. તમે જુઓ, કવિ વારસામાંથી ઊગતો હોય છે ! હર્ષદનો વારસો સૂર્યપ્રધાન ખેરાળી છે ! બ.ક.ઠા.એ એવું કહેલું કે કવિતા કે કથા - કોઈ પણ સ્વરૂપમાં નવું પ્રસ્થાન કરનારને પોતાના ભૂમિગત સંસ્કારોમાંથી પ્રેરણા મળતી હોય છે. સ્થૂળ રીતે હર્ષદ આજે ખેરાળીથી દૂર છે, પણ હર્ષદની અંદર ખેરાળી હજુ જીવે છે. હર્ષદના 'કંકુ ચોખા' (૨૦૧૭) તથા 'સોનાની દ્વારિકા' (૨૦૧૭) પણ આ જ પ્રતીતિ કરાવે છે.

હર્ષદનું કથાસાહિત્ય તેણે અનુભવેલી સામાજિકતામાંથી જન્મેલું છે. આપણા અમુક વિવેચકો લોકબોલીને કૃતિની સફળતા ગણાવે છે, પણ હર્ષદ અનુભવી સંપાદક છે, તેણે બરાબર અનુભવ્યું છે કે બોલીપ્રયોગ સફળતાનો એક અંશ બની શકે પણ તે આખી કૃતિને ઊંચકી શકે નહિ. હર્ષદે પોતાના વાર્તાસંગ્રહ 'જાળિયું' (૧૯૮૪)માં અને નવલકથા 'સોનાની દ્વારિકા' (૨૦૧૭)માં ઉપકારક બની રહે તે રીતે બોલીપ્રયોગ કરેલા છે.

હર્ષદના ઉદાહરણથી આપણે એમ સમજી શકીએ છીએ કે સંપાદક સર્જકને ઘડતો હોય છે, તેમ સર્જકસ્પર્શથી સંપાદન ઊડતું હોય છે. 'શબ્દસૃષ્ટિ'ના અઢાર વર્ષના સંપાદનકાળમાં હર્ષદ દ્વારા કુલ ત્રેવીશ વિશેષાંકો સંપાદિત થયા, જેમાંથી આજે - વીશ તો પુસ્તક સ્વરૂપે પ્રાપ્ત છે. આપણે સહુ અનુભવીએ છીએ કે આ સંપાદનો, આપણી સંપાદનસૃષ્ટિના શકવર્તી સંપાદનો છે.

મારે મન હર્ષદની મજા 'શબ્દાનુભવ' (વિવેચન : ૨૦૦૭) છે. હર્ષદને સમજવા આ 'અનુભવ' એક બારી છે. ગીત, ગઝલ અને ટૂંકીવાર્તા સર્જક હર્ષદની રક્તવાહિનીઓ છે. તેમાં પ્રવાહમાન રક્તનું ઉદ્ભવસ્થાન જીવનાનુભવ ઉપરાંત વિશાળ અને વૈવિધ્યપૂર્ણ વાંચન પણ છે. ગીત હર્ષદનો પ્રથમ પ્રેમ છે. તેને સંખ્યાબંધ ગીતો કંઠાગ્ર છે અને તે ગાઈ પણ શકે છે. ગીતનો પરિચય, ગીતની સમજ અને ગીતનું ગાન - એકસાથે બહુ ઓછી વ્યક્તિને નસીબ હોય છે. અહીં પણ હર્ષદ લકી છે.

નાનપણથી પ્રાપ્ત થયેલા લોકગીતના પરિચય પછી સુન્દરમ્ અને રાજેન્દ્ર શાહ જેવા શ્રેષ્ઠ ગીતકવિનાં ગીતોનો અભ્યાસ હર્ષદની પહોંચને વિસ્તારે અને રૂઢ કરે છે. 'કોયા ભગતની કડવી વાણી' હર્ષદ એના રાગઢાળમાં ગાઈ શકે છે અને રાજેન્દ્ર શાહનાં શાસ્ત્રીય રાગધારિત ગીતોના હાર્દને પણ એ ખોલી શકે છે. કહો કે 'ગીત મહી લીન અંતર' હર્ષદની ઓળખાણ છે. ફૂલની ભીતર ભરેલું મધ ભમરો જાણી લે તેમ ગીતનો

મર્મ હર્ષદ સહજ સૂઝથી પામી જાય છે.

પોતાના ગમતા પુસ્તકની વાત કરતાં હર્ષદ મનોજ ખંડેરિયાના ગઝલસંગ્રહ ‘હસ્તપ્રત’ની ચર્ચા કરે છે. ‘આખો જન્મારો ફૂંક્યો છે, કેદારો ગીરવે મૂક્યો છે’ જેવા શે’રમાં ગુજરાતી ગઝલે લીધેલો વળાંક અને આઘ કવિનો ગિરનારી વારસો – એકસાથે જે રીતે આપણી સામે ઊઘડે છે તે નિઃશંક, ગુજરાતી ગઝલક્ષેત્રે શકવર્તી વળાંક છે.

વાર્તા અને હવે તો નનવલકથા પણ હર્ષદનાં ખેડાણક્ષેત્રો છે. સાઠ વર્ષ પૂરાં થતાં થતાં તો હર્ષદે શું શું અનુભવ્યું, ઝેલ્યું અને ખેડ્યું તેનો સ્વતંત્ર આલેખ નિરાંતે દોરવા જેવો છે.

આજે તો એની લોકગીત - નિસ્ખતનો ઉત્સવ છે. ‘કુમાર’માં આવેલી જે લેખમાળા માટે હર્ષદને ‘કુમાર ચંદ્રક’ અર્પણ થઈ રહ્યો છે તે ‘કંકુચોખા’, નાનપણમાં જે લોકગીતો સાંભળ્યા અને કસબી કલાકારોના કંઠે મન ભરીને - માણ્યાં તેનો અવનવી અર્થઘાયા સાથેનો આસ્વાદ હર્ષદની ભીતરી સમૃદ્ધિની ગવાહી છે. હર્ષદની નજરમાં – શબ્દનું સૌંદર્ય છે. ‘રામ તમારે બોલડિયે હું આકાશ વીજળી થઈશ જો.’ અહીં ‘આકાશવીજળી’ની વ્યંજના કવિ હર્ષદ ત્રિવેદી આમ ઉદ્ઘાટિત કરે છે. પતિપત્નીની વચ્ચે શરૂ થયેલી વડછડ મૂળમાં તો ફૂલના દડુલિયા જેવી હોય છે પણ અહીં હવે ફૂલના દડૂલાવાળી વાત નથી રહી, વાત હવે કડાકા-ભડાકા સુધી પહોંચી ગઈ છે ! હર્ષદનું આ તથ્યપૂર્ણ રંજક નિરીક્ષણ આપણને ‘રસ’નો અનુભવ કરાવે છે.

હર્ષદ એક સારા સર્જક, વિવેચક અને સંપાદક તો છે. આ સંગ્રહથી તે સારા આસ્વાદક તરીકેનું માન પણ પામે છે. અસ્તુ. આ તકે હર્ષદ પ્રતિ, કુમાર પરિવાર પ્રતિ અને પ્રકાશક ડિવાઈન પબ્લિકેશન્સ પ્રતિ રાજીપો વ્યક્ત કરીને વિરમું છું.*

* ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદના વ્યાખ્યાનખંડમાં ૨૦૧૬નો ‘કુમાર ચંદ્રક’ કવિશ્રી હર્ષદ ત્રિવેદીને અર્પણ થયો તે પ્રસંગે તા. ૧૨ ઓક્ટો. ૨૦૧૬ના રોજ બોલાયેલું પ્રાસંગિક.

□

સાભાર સ્વીકાર

દ્વાર ખખડાવે હવા : શ્યામ ઠાકોર, ૨૦૧૫, ૪૬, વલ્લભવનગર સોસાયટી, ગોધરા-૩૮૮૦૦૧, પૃ. ૧૪૪, રૂ. ૧૦૦. સમણાં સાદ કરે : દેવજી થાનકી, ૨૦૧૬, રત્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૧૧૮, રૂ. ૧૧૦. પડઘા : પ્રતાપસિંહ ડાભી, ૨૦૧૫, બુકશેલ્ફ, અમદાવાદ. પૃ. ૨૦+૧૨૪, રૂ. ૧૩૫. ઊર્ધ્વગમન : ભાવાનુવાદ : રતિદેવ ત્રિવેદી, ૨૦૧૫, નિસર્ગ-આર્જવ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૧૬૬, રૂ. ૧૫૦.

સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન

વિલક્ષણ રસથી છલોછલ જર્મન વાર્તાઓનું ભાષાન્તર

■ રાધેશ્યામ શર્મા ■

[‘અમેરિકા છે ને, છે જ નહીં’ : મૂળ લેખક : પીટર બિક્સલ, અનુવાદક : રમણ સોની, પ્રકાશક, પ્રસારક, પ્રચારક : અરુણોદય પ્રકાશન, ૨૦૨, હર્ષ કોમ્પ્લેક્સ, પાડાપોળ સામે, ખત્રી પોળ, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧, પ્રથમ આવૃત્તિ : જૂન ૨૦૧૭, પૃ. ૭૨, મૂલ્ય : રૂ. ૮૦]

સ્વિસ સર્જક પીટર બિક્સલે જર્મન ભાષામાં લખેલી વાર્તાઓનો ગ્રન્થ. એનું અંગ્રેજીમાં ભાષાન્તર માર્બલ હેમ્બરગરે કર્યું અને એનો ગુજરાતી ગિરામાં અનુવાદ ‘પ્રત્યક્ષ’ના તંત્રી-વિવેચક રમણ સોનીએ કર્યો.

ત્રણ પગથિયાં થયાં, બિક્સલ, હેમ્બરગર, સોની. એટલે કે અભિધા, લક્ષણ, વ્યંજના ? મૂળ-દર્પણ-પ્રતિબિમ્બને થોડુંઘણું મળતું. જર્મન મૂળ, અંગ્રેજી દર્પણ અને ગુજરાતીમાં પ્રતિબિમ્બ. કેવું ? પુસ્તકનું ઉપશીર્ષક છે : આપણા મનમાં વસતા શિશુને આનંદવિભોર કરતી વાર્તાઓ એટલે...

- એટલે સુજ્ઞ ભાવકે માણી પ્ર-માણીને શોધી કાઢવાનું મનોયત્ન-ક્યાં છે વ્યંજના, કેવી છે લક્ષણ અને અભિધા... પીટરની રમતિયાળ, રમૂજસભર, કુતૂહલવર્ધક શૈલીની બાળવાર્તાઓમાં.

પીટરનો પ્રથમ ચેપ અડ્યો સિદ્ધ નાટ્યકાર પરેશ નાયકને, તેમણે વળગાડ્યો પચીસેક વર્ષ પૂર્વે રમણ સોનીને, તેમણે ‘નિવેદન’માં વાંચજો લખવાને બદલે ‘સાંભળજો...’ ગાયું. કઈ રીતનું ? ‘મારા કબાટે મને એક વાર કહ્યું... કબાટી મહેણાં-ટોણાંવાળી કાકલૂદીની અસર થઈ ૨૦૭૧માં. (એ અગાઉ ‘તોત્તોચાન’નો અનુવાદ તો ૨૦૦૧માં કરેલો.)

જાદુગર બિક્સલના રસમય વાર્તા-સત્સંગે કબાટ બોલતું થઈ ગયું, મહેણાં-ટોણાં મારવા માંડ્યું ! પરિણામે ભાષાન્તર થયેલી વાર્તાઓની પ્રસૂતિ થઈ - ‘બાળકોને (ને મોટાંનેય) માથું ખંજવાળવું પડે એવું અટપટું, ઉત્પટાંગ જેવું’ ઉદ્ભવ સર્જન ! જેને ‘પરબ’ના પારણે તંત્રી યોગેશ જોષીએ એપ્રિલ ૨૦૧૫થી ડિસેમ્બર ૨૦૧૫ સુધી સુલાવ્યું.

અહીં સાત વાર્તાની સમ્પાદ છે : (૧) પૃથ્વી ગોળ છે (૨) ટેબલ એટલે ટેબલ; એટલે...?! (૩) યાદ રાખવાનો શોખ (૪) સાચ્યો શોધક (૫) કશું જ નથી જાણવું - એવી હઠ (૬) પોરોકાકાની યાદ (૭) અમેરિકા છે ને, છે જ નહીં.

આ લખનારની નજરે—પીટરની ટેક્રસ્ટ, રમણનું નિવેદન વત્તા ઉપર્યુક્ત સાતે વા-ર-તાઓનો લેખકપરિચય સાથે નિષ્કર્ષ તેમજ પરેશ નાયકનો અનુમોદનાત્મક આધાર, ‘પ્રાસ્તાવિક’ - કશું ખાસ કહેવાલખવા જેવું બહુ નથી. અનુવાદક અને પ્રસ્તાવનાકાર, ઉભયની સાભિપ્રાય ચીવટ અને વિષયલક્ષી ચોવટ નોંધપાત્ર છે. આમ છતાં —

હમણાં જ હેફનરનું અવસાન થયું, એમના ‘પ્લેબોય’ સામયિકમાં અમેરિકાના છબીકાર રિચાર્ડ અવેડોનનું એક કથન વહારે ધાયું : ‘સ્કેચ ધ સરફેસ, એન્ડ ઈફ યુ’આર રિયલી લકી, યુ’વિલ ફાઇન્ડ મોર સરફેસ.’ (સપાટીને ખોતરી જુઓ અને નસીબદાર હશો તો હજુ ઓર સરફેસ સાંપડશે.)

ખોતરવાની શક્તિ નથી પણ રસપ્રદ સાતે સાત શિશુકથાઓમાં તરવાથી મારી પૂરતી ખાતરી થઈ કે તે બધી ‘લખી નાનેરાં માટે પણ મનસૂબો તો મોટેરાંનેય સપડાવવા માટેનો’ મોટો છે.

પૃથ્વી ગોળ છે, ટેબલ એટલે ટેબલ, યાદ રાખવાનો શોખ, કશું જ નથી જાણવું - એવી હઠ, પોરોકાકાની યાદ - વાર્તાઓના એડલ્ટ નાયકોનાં વચન-વર્તન વાંચશો ત્યારે સર્વસામાન્ય એકક જ વિશેષણ વધુ બંધ બેસશે. અને એ છે ‘વિલક્ષણ’, તાત્પર્ય કે વિશઈષ લક્ષણ વિનાનું, બીજું, જુદું, વિચિત્ર, અસામાન્ય, (અ-શુભ લક્ષણવાળું), નિસ્તેજ.

તદુપરાંત, નાયકોના ચરિત્રસંચલનને ‘વિશ્રબ્ધ’ પણ માની શકો, જેના સાંકેતિક અર્થો છે : વિશ્વાસુ, ડર વિનાના, પ્રતીતિવાળા, શાન્ત, ચિંતારહિત, દૃઢ, સ્થિર.

સૌના મનમાં શિશુ વસે છે, પણ પ્રસ્તુત વાર્તાસંગ્રહમાં જે રીતિ અને વિધિથી પુખ્ત પાત્રો પ્રસ્તુત થયાં છે એમના દૃઢ નિર્ણયોમાં, નિરુપદ્રવી નિર્દોષ આચરણની આત્યન્તિકતામાં મનોવિજ્ઞાનીઓને રસ પડે એવી કેસ હિસ્ટરી પણ પ્રાપ્ત થાય.

‘અમેરિકા છે ને, છે જ નહીં’ વાર્તાના શીર્ષકનો વિનિયોગ સાધી પરેશ નાયકે પ્રસ્તાવનાનું નામ નોંધ્યું : ‘ભાષાંતર છે ને, છે જ નહીં’. તળ ગામડામાં પ્રચલિત કથા હતી.

વાઘ આયો, વાઘ આયો; બધા દોડ્યા પણ પાછા આવ્યા... ‘વાઘ છે જ નહીં’, જોકે વાઘ તો હતો જ, લોકોના ચિત્તમાં. એનો વિનિયોગ લાભ લઈ ગપ્પું ઉડાડ્યું ને ફાવ્યું ! એમ અમેરિકા હાલ છે જ ટ્રમ્પમસ્ત, પણ પીટરનું ચરિત્ર એક જ વાક્યમાં બધું તોળી આપે છે : ‘પાદરીઓ ધર્મનિષ્ઠ હતા... અને કોલંબીન (કોલંબસ), માત્ર કોલંબીન જ કશું ન હતો.’ (પૃ. ૪૮). ભાષાન્તરનું આવું જ છે, નથી છતાં પાછું છે. પરેશે સાચું કશું છે, ‘જાણે ભાષાંતર છે જ નહીં ! મૂળનું અહીં સહજ ‘વેશાંતર’ છે, સર્જનશીલ નવસંસ્કરણ’ છે. (પૃ. ૧૪). અનુવાદકને સલામ કરવા પૃ. ૪૧ પરની નોંધ નોંધવી ઘટે : (મૂળના ‘JODOC’નું ‘પોરો’ કર્યું છે, કેમ કે મૂળ વાર્તામાં લેખકે ‘જોડોક’ શબ્દમાંના ઓ-ઓ પર કેટલીક વર્ણ-રમતો કરેલી છે... એવી વર્ણ-રમતો માટે ગુજરાતી સમાન્તરતાઓ ને ઉમેરણ મૂકવાં પડ્યાં છે, અને એ માટે પાત્ર-નામ બદલવું પડ્યું છે. એટલા પૂરતું આને રૂપાંતર કહી શકાય. એ સિવાય બધે વાક્યશઃ અનુવાદ કર્યો છે. - ર.સો.)

‘પોરોકાકાની યાદ’માં કથક એકદા બોલે છે — આ આખી વાત ઉપજાવેલી (ફેન્ટસિ ?) છે. મારા દાદાજી ન તો ગપ્પાંબાજ હતા, ન તો એ બહુ લાંબું જીવેલા... કથાન્તે દાદાજી સાથેનો અનુભવ યૂ-ટર્ન લે છે : પોરોકાકાની વાતો કર્યે જ રાખી હોત ને, તો એ ચોક્કસ ઘણું લાંબું જીવ્યા હોત, અને દાદાજીએ ને મેં ઘણી મજાઓ કરી હોત. (પૃ. ૪૧).

સાવ નવરાધૂપ ભાઈ પૃથ્વીનો ગોળો ખરીદી લાવે છે પછી સીધી લીટીએ વિહરવાના સંકલ્પકારણે નિસરણી, ઠેલણગાડી, ઊંટડો, બધાંનો ખર્ચો (ઈકનોમિક ફેક્ટર) કાગળ પર નોંધી એમણે માત્ર એક નિસરણી જ ખરીદી ! ને એને ખત્મે ઊંચકીને એમણે ધીમે ધીમે ચાલવા માંડ્યું... નિસરણી વડે મકાનની ટોચે પહોંચી ગયા, બીજી બાજુ ઉતારી, ને એ બાજુ ઊતરી પડ્યા. એ પછી પાછા દેખાયા નહીં. કૃતનિશ્ચયી નાયક માટે કથક ધારી લે છે જાણે સસ્મિત કહેતા હોય — હવે મને ખાતરી થઈ કે પૃથ્વી ગોળ છે. (પૃ. ૮).

‘ટેબલ એટલે ટેબલ; એટલે...?’ એક વયોવૃદ્ધ માણસની વાત, જેમાં આ નાયક—ભૂરા રંગની ડાયરીની અંદર નવા શબ્દો ઉતારતાં જૂનાં મૂળ નામો વધારે ને વધારે ભૂલતા ગયા ! ‘હવે એક અલગ જ ભાષા તૈયાર થઈ હતી - જે માત્ર એમની પોતાની જ હતી.’ (પૃ. ૧૪).

પોરોકાકાની કથામાં પણ તેઓ ‘પોતે પોશીડોશીની પોળમાં પોતાની બોલી બોલે’ છે. (પૃ. ૩૮).

ટેબલાધીન વયોવૃદ્ધ તેમજ પોરોકાકા પોતાની અલગ ભાષા અને બોલી જ યોજે છે ત્યાં જાણતલને વર્જિનિયા વુલ્ફની કૃતિ ‘પોતાનો’ ઓરડો સંભવતઃ સાંભરે.

પીટરજીના નાયકો ક્યાં જાય એવા છે ! તે સર્વ અંતર્મુખ, નિરુપદ્રવી છતાં ધાર્યું કરવાના ધની-ધૂની વધુ લાગે.

એક બંધુ તો એવા કે એમને રેલવેનું આખું સમયપત્રક મોઢે ! બધબધું યાદ રાખવાનો તેમનો શોખ કેવો કે બગીચે લટાર મારવા સુધ્યાં એ કદી ગયા નથી. એમના ધામા રેલવેસ્ટેશનના બાંકડે. પેસેન્જર લોક વિશે માને કે બધા કેવા તો ભુલકણા છે - સાવ કાચી યાદશક્તિવાળા ! પણ કુદરતનું ચક્કર કથાપ્રસંગાન્તે એવું ધૂમ્પું કે રેલવે ટાઈમટેબલને દીવાસળી ચાંપી દઈ સ્ટેશનોનાં, મકાનોના દાદરોનાં પગથિયાં ગણતાં ગણતાં જિંદગીમાં પહેલી વાર ટ્રેનમાં ચડ્યા ને આખી દુનિયાનાં ગામોના દાદરોનાં પગથિયાં ગણવાં હતાં... (પૃ. ૨૨). બધું હું એકલો જ જાણું છું, — ની. માન. શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી હોય તો ‘પ્રાસક્તિ’ અને માન. બ. ક. ઠાકોર હોય તો ‘થેલો’ મનોરુગણ કહી દે !

‘કશું જ નથી જાણવું - એવી હઠ’ - દુર્વાસાવત્ લઈ બેઠેલા ભાઈ તો એકદા અંધારામાં જ બેસી રહેતા પણ પત્ની સાથેની ચડભડ પછી ચીની ભાષાની ચોપડીઓ લઈ આવી ચીની લિપિના અક્ષરો ચીતરવા લાગ્યા, ઓછું હોય તેમ સારો વાઈન, બટાટા, ચંદ્ર, પ્રાણીઓનાં નામનું સ્મરણ કરતાં કરતાં એક ગાંડો ‘સફેદ ગેંડો’ બનવાનું પરબ ❖ ડિસેમ્બર, 2017

વિચારવા માંડ્યા અને મુહુર્મુહુ વિચારગિરિકરાડે પડતાં પહેલાં તેઓશ્રી ‘નથી જાણવું’ના સંદર્ભમાં, જે જે ‘જાણવા’ વિચારેલું એ બધું જ એ વીસરી ગયા ! (પુસ્તકમાં ‘જ’-કારની જબ્બર ગબ્બર સંખ્યા અનુવાદનની સુરીલી લહેર માનવી...)

લેખારમ્બે ‘વિલક્ષણ’નો ઉલ્લેખ છે. સંચયાન્તે પીટર બિક્સલની બિનરમૂજ ચિન્તકમુદ્રાની છબી પર ઓળખ છે : એક વિલક્ષણ સર્જક અને પત્રકાર. તેમનું વિધેયાત્મક વિધાન વાંચીએ : આપણું જીવન તુચ્છ અને વેટિયું થઈ ગયું હોય તો એ આપણી ખુદની સરજત છે, કેમ કે ખરેખર તો જીવનને આવા કંટાળાના બોજ તળેથી બહાર કાઢે એવી અનેક તકો આપણી સામે આવતી હોય છે. (પૃ. ૫૩).

અમેરિકાના વિખ્યાત સિનેકલાકાર વૂડી અલેને મેટાફિઝિક્સની પરીક્ષામાં કોઈએ ના પકડી, એવી રમૂજલાલ રમત ખેલતાં લખેલું : ‘મેં મારી નજદીક જ બેઠેલા એક (દોસ્ત) છોકરાના આત્માની આરપાર જોઈ લીધેલું !

‘અમેરિકા છે ને, છે જ નહીં’ની બાળ-પરીકથાઓના વિસ્મયવિતરક લેખકના સર્જક આત્મામાં - ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના બે વિદ્વાન સાક્ષરો પરથમ પરેશ નાયક અને રમણ સોનીએ એવું નીરખ્યું - પરખ્યું કે આબાલવૃદ્ધ એકસાથે પણ માણી શકે.

જૂના યાદગાર જમાનાના ‘સંસ્કૃતિ’માં માનનીય ઉમાશંકરે આપણા સુખ્યાત વાર્તાકાર ચુનીલાલ મડિયા વિશે ચેખવછોગું જેવો ઉલ્લેખ કર્યાનું યાદ આવ્યું. એ બાબતે રમણભાઈ સોની અનુબંધે બે છોગાં માની શકું. એક તો ‘તોત્તોચાન’નો અનુવાદ અને બીજું પીટર બિક્સલછોગું...

દસ્તાવેજસંગ્રહ | મણિભાઈ પ્રજાપતિ

[‘દસ્તાવેજસંગ્રહ’ (સં. ૧૬૪૩થી સં. ૧૯૧૪) : લેખન-સંકલન : રસીલા કડિયા, અમદાવાદ : ગુજરાત વિદ્યાસભા, વિકેતા : ગૂર્જર એજન્સી, ૨૦૧૬, પૃ. ૧૮ + ૩૬૮, કિં. રૂ. ૬૫૦]

અભિલેખો, તામ્રપત્રો, દસ્તાવેજો, સિક્કાઓ, પ્રતિમાલેખો, વિજ્ઞાપિત્રો, સ્મારકો વગેરે ઇતિહાસનાં કેટલાંક મહત્વપૂર્ણ સાધનો છે. આ બધાં સાધનો જે તે કાળખંડની ઐતિહાસિક, સાંસ્કૃતિક, સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક, આર્થિક, ભૌગોલિક, વહીવટીય, ભાષા-લિપિ વગેરે સંબંધી પ્રથમદર્શી માહિતી પૂરી પાડતાં હોવાથી અણમોલ બની રહે છે. સમીક્ષિત ગ્રંથમાં સંશોધિકાએ કુલ ૩૩ (૩૨ + ૧ પૂરક દસ્તાવેજ) દસ્તાવેજોનું શાસ્ત્રીય પાઠસંપાદન કરવાની સાથે સાથે આ બધા દસ્તાવેજોનું ગહન અધ્યયન-પરિશીલન કરીને તેમજ જરૂર પડે દસ્તાવેજોમાં ઉલ્લેખિત માહિતીને અન્ય વિશ્વસનીય આધારભૂત સ્ત્રોતો સાથે ચકાસીને તેનું ઐતિહાસિક-સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય તેમજ પ્રયુક્ત લિપિ તથા ભાષાની ખાસિયતો અને મર્યાદાઓ પણ ઉજાગર કરી આપ્યાં છે. પરિણામે અહીં સંશોધિકાનાં ઇતિહાસવિદ તથા લિપિ અને ભાષાવિદ તરીકેનાં સત્વશીલ સામર્થ્યનાં પાસાં સ્વતઃ ઊપસી આવ્યાં છે. અને તેથી જ આ ગ્રંથને

આવકારતાં અભિલેખવિદ્યાવિદ વિદુષી ડૉ. ભારતી શેલતના શબ્દો : ‘એક વિરલ કાર્ય ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યનાં નિતાંત અભ્યાસી અને અઠંગ સંસાધક એવાં ડૉ. રસીલા કડિયાએ કર્યું છે. તેઓશ્રીએ મધ્યકાલના અને અર્વાચીનકાલના તેત્રીસ જેટલા દસ્તાવેજોનો સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરી આ વિષયનાં વિદુષી તરીકેનું કાઠું કાઢ્યું છે એ બાબતનો મને અતિ ગર્વ છે. આવું ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનું દસ્તાવેજોના સંપાદનનું અને ઐતિહાસિક તથા સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મૂલ્યવાન એવા અનુપલબ્ધ દસ્તાવેજો શોધીને તેને ઉકેલવાનું કઠિન છતાં આનંદદાયક કાર્ય આગળ ધપાવે એવી અંતરથી અપેક્ષા રાખું છું’ - ધ્યાનાર્હ બની રહે છે.

પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં સમાવિષ્ટ ૩૩ દસ્તાવેજો ગૃહ કે જમીનવિક્રય, ગીરો, વહેંચણી કે કૃષ્ણાર્પણ - ભેટસંબંધી છે, કે જે વિ. સં. ૧૬૪૩થી વિ. સં. ૧૮૫૬ અર્થાત્ ઈ.સ. ૧૫૮૬થી ૧૮૦૦ સુધીના સમયગાળા દરમ્યાન તૈયાર કરવામાં આવેલા છે. રાજ્ય-શાસનકાળની દૃષ્ટિએ વર્ગીકૃત કરતાં સં. ૧૬૪૩થી ૧૮૦૨ સુધીના મુઘલશાસકો પૈકી અકબર, શાહજહાં, ઔરંગઝેબ અને મહંમદશાહ ગાઝી અર્થાત્ બહાદુરશાહનો પૌત્ર રોશન અખ્તરના ગુજરાત શાસન દરમ્યાનના ૧૪ દસ્તાવેજો, મરાઠી શાસન - સંયુક્ત કે સ્વતંત્ર શાસનકાળ દરમ્યાન અમદાવાદના ૫ અને વડોદરાના ૧૩ દસ્તાવેજો અને ૧ દસ્તાવેજ અંગ્રેજ શાસનકાળનો છે.

સંશોધિકાએ પ્રત્યેક દસ્તાવેજનો પાઠ-સંપાદન આપતાં પૂર્વે પ્રારંભમાં દસ્તાવેજ-પ્રાપ્તિનું સ્થળ - નામનિર્દેશ, લેખનપદ્ધતિ, ભૌતિક સ્થિતિ, લેખનનું માધ્યમ કાગળ કે કાપડ, લિપિ-ભાષા વગેરેની માહિતી આપવા ઉપરાંત વિષયવસ્તુનો સટિપ્પણ સાર આપ્યો છે. આ ઉપરાંત નોંધપાત્ર બાબત એ કે દસ્તાવેજમાં ઉલ્લેખિત સ્થળ હાલમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે કેમ ? ઉદા. તરીકે અ.નં. ૬ના દસ્તાવેજમાં ઉલ્લેખિત હાજી પટેલની પોળમાં ‘બલાડનો પાડો’, અ.નં. ૨૧માં ઉલ્લેખિત ‘કાજપુરા’ હાલમાં અસ્તિત્વમાં નથી તેની જાણકારી માટે પ્રત્યક્ષ સ્થળમુલાકાત લેવા ઉપરાંત ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં જાણકારી માટે ‘મિરાતે અહમદી’ કે જોટે કે ભો. જે. વગેરેના ઇતિહાસગ્રંથો ફંફોસી જોયા છે. આ જ રીતે ઉલ્લેખિત શાસન. અધિકારીઓમાં થતા સતત ફેરફારો અને તેનાં સંભવિત કારણો પણ ઉજાગર કરી આપ્યાં છે. આ ઉપરાંત જે સમય દરમ્યાન ગુજરાત ઉપર દિલ્હીના બાદશાહોની હકૂમત ન હતી તે દરમ્યાન લખાયેલા કેટલાક દસ્તાવેજો ઉદા. તરીકે અ.નં. ૧૫ અને ૨૩માં પણ દિલ્હીના બાદશાહોનો ઉલ્લેખ કે પ્રશસ્તિ કરવામાં બીબાંઢાળ દસ્તાવેજ લખવાની રીતે કે દસ્તાવેજ લખનારની સભાનતાનો અભાવ હોવાનું તારવી આપ્યું છે.

લિપિ અને ભાષાના વિકાસમાં રસ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓ/સંશોધકો માટે આ દસ્તાવેજો સોનાની ખાણ સમાન છે. સામ્પ્રતકાલીન ગુજરાતી વર્ણો કેટકેટલા મરોડોમાંથી પસાર થઈને આજની સ્થિતિએ પહોંચ્યા છે તેનો તાદૃશ ખ્યાલ આ દસ્તાવેજોના પઠનથી - પ્રત્યક્ષ દર્શનથી મળી રહે છે. આ માટે આપણે સંશોધિકાના આભારી છીએ કે જેમણે મૂળ દસ્તાવેજોના આધારે પાઠ-નિર્ધારણ કરી દેવનાગરી પરબ ❖ ડિસેમ્બર, 2017

લિપિમાં લિપ્યંતર કરી આપવા ઉપરાંત મૂળ દસ્તાવેજોની ફોટો-કોપીઓ (પરિશિષ્ટ-૪) પણ સુલભ કરી આપી છે. ખાસ નોંધપાત્ર બાબત એ કે સંશોધિકાએ પ્રસ્તુત ‘દસ્તાવેજના મહત્ત્વ’ સંબંધી પ્રકરણ-૪માં સંપાદિત દસ્તાવેજોમાં પ્રયુક્ત લિપિ અને ભાષા વિશે ખરા અર્થમાં સંશોધનાત્મક અભિગમથી વિવેચનાત્મક વિશ્લેષણ રજૂ કર્યું છે. લિપિવિકાસ અંતર્ગત કેટલાક વર્ષો ઉદ. તરીકે ખ, ખ, દ, ઉ, ણ વગેરેનો નાગરી ’ ગુજરાતી વિકાસ, સ્વરલેખન અને સ્વરચિહ્નો, અંકલેખન વગેરે તથા ભાષાવિકાસ અંતર્ગત ભાષાની અશુદ્ધિઓ, ધ્વનિપરિવર્તનો, વ્યાકરણીય પરિવર્તનો, શબ્દભંડોળ, ભાષા અને સમાજદર્શન વગેરે વિશે સોદાહરણ વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે. પાઠસંપાદન અને લિપ્યંતર સમયે ઉદ્ભવેલા કેટલાક પ્રશ્નોનો સુયોગ્ય તાર્કિક ઉકેલ આપ્યો છે, ઉદા. તરીકે મૂળ પાઠમાં જ્યાં ‘ખ’ના અર્થમાં ‘ખ’ પ્રયોજાયેલ ત્યાં ‘ખ’ આપીને ગોળ કૌંસમાં (ખ) આપવો, પંક્તિ કે વાક્યનું અધૂરું લખાણ હોય ત્યાં ડેશનું ચિહ્ન કરવું, ખૂટતો કે અવાચ્ય શબ્દ પોતાની રીતે ઉમેરીને તેને મોટા કૌંસમાં મૂકવો, શબ્દ સુધારીને તેને ગોળ કૌંસમાં મૂકવો, બેવડાતી વિગતો છગડિયા કૌંસમાં મૂકવી, અસ્પષ્ટ લખાણના કેસમાં દસ્તાવેજની વિગતોના આધારે શબ્દનો અનુમાનિત અર્થ આપીને તેની સામે કે સંદિગ્ધ શબ્દોના સ્થાને પ્રશ્નાર્થ કરવો વગેરે. આવા બહુવિધ પ્રશ્નોનો ઉકેલ આપીને સંશોધિકા આ ક્ષેત્રના ભાવિ સંશોધકો માટે રાહબર બહન્યાં છે. ઉલ્લેખનીય છે કે આ બધા દસ્તાવેજો બોડિયા અક્ષરોમાં, દેવનાગરી કે શિરોરેખાવાળી ગુજરાતી લિપિમાં અને સંસ્કૃતમિશ્ર ગુજરાતી ભાષા કે બોલચાલની ગુજરાતી કે અરબી-ફારસી શબ્દોના વિનિયોગવાળી ગુજરાતી ભાષામાં લખવામાં આવેલા છે.

પ્રસ્તુત સંગ્રહનું મૂલ્ય દસ્તાવેજોના પાઠનિર્ધારણની આ સાથે દસ્તાવેજ સ્વરૂપ અને દસ્તાવેજોના મહત્ત્વને ઉજાગર કરતા વિશદ અધ્યયનમાં તથા આ દસ્તાવેજોમાં પ્રયુક્ત શબ્દો કે જે પૈકી ઘણાખરા શબ્દો આજે વ્યવહારમાં પ્રચલનમાં નથી તેવા બધા શબ્દોનો ‘શબ્દકોશ’ તૈયાર કરી આપવામાં રહ્યું છે. આ શબ્દોના અર્થોની શોધ માટે જૂના શબ્દકોશો, ભાષાતજ્ઞો, વડીલો કે મકાનની રચનાના આધારે કલ્પના અને તર્ક-શક્તિનો સહારો લઈ આ કાર્ય સુપેરે સંપન્ન કર્યું છે. સંશોધિકાની આ ક્ષેત્રની આ એક મોટી દેન છે. પાઠ-નિર્ધારણ પૂર્વેનાં પ્રથમ બે પ્રકરણોમાં ‘દસ્તાવેજ’નો અર્થ અને તેના પ્રકારો વિશે સાધાર સમજૂતી આપવા ઉપરાંત ‘દસ્તાવેજ’ની લેખનપદ્ધતિ કે રૂઢિ વિશે તેના આદિ, મધ્ય અને અંત વિભાગની સોદાહરણ તાત્ત્વિક ચર્ચા કરી છે. પ્રસ્તુત સંપાદનના હાર્દ સમા ચતુર્થ પ્રકરણમાં સંપાદિત કરવામાં આવેલા ૩૩ દસ્તાવેજોના આધારે તેનું રાજકીય, ભૌગોલિક, નાણાકીય, ચલણ, સામાજિક-સાંસ્કૃતિક, લિપિ-ભાષા, કાળગણના વગેરે દ્રષ્ટિએ મહત્ત્વ વિસ્તારથી દર્શાવી આપ્યું છે. ઉપસંહાર બાદનાં ૪ પરિશિષ્ટો - સંદર્ભગ્રંથસૂચિ, શબ્દકોશસૂચિ, દસ્તાવેજ શબ્દકોશ વગેરે - ગ્રંથની મૂલ્યવત્તામાં અનેકગણો વધારો કરે તેવાં બળૂકાં છે. નોંધવું રહ્યું કે ગ્રંથસ્થ ૩૩ દસ્તાવેજો હાલમાં જે વ્યક્તિઓ કે સંસ્થાઓ પાસે છે તેમનો અહીં ફક્ત નામોલ્લેખ કરવાને સ્થાને તેમનાં સરનામાં દર્શાવ્યાં હોત તો તે ભાવિ સંશોધકો માટે ઉપયોગી બની રહેત !

ઉલ્લેખનીય છે કે પ્રસ્તુત સંપાદન-અધ્યયન પૂર્વે સંશોધિકા ડૉ. રસીલા કડિયાએ દસ્તાવેજોના સંપાદનની કામગીરી કરવાની પ્રેરણા પૂરી પાડનાર તથા દસ્તાવેજો/હસ્તપ્રતોની વાંચનકળા હસ્તગત કરાવનાર ભારતખ્યાત લિપિવિદ ગુરુવર્ધ શ્રી લક્ષ્મણભાઈ ભોજકનું એક સત્વશીલ ચરિત્ર ‘શ્રુતસેવી શ્રી લક્ષ્મણભાઈ ભોજકના સાંનિધ્યમાં’ (૨૦૦૬) તથા પીએચ.ડી. ડિગ્રી માટેનો શોધપ્રબંધ ‘આત્મકથા : સ્વરૂપ અને વિકાસ’ના પ્રકાશન થકી એક કર્મઠ અને વિદુષી સંશોધિકા તરીકેની પોતાની ઓળખ કરાવી છે.

‘સહસા’નાં સોનેટ : સુઘડ અભિવ્યક્તિ | દક્ષા વ્યાસ

[‘સહસા’ : જશવંત લ. દેસાઈ, ન્યૂ પોપ્યુલર પ્રકાશન, પ્ર. આ. ૨૦૧૫, પૃ. ૩૬ + ૮, કિં. રૂ. ૫૦]

‘આરઝૂ’ (‘૬૭) અને ‘અંતરતમ’ (‘૮૨) પછીનો કવિ જશવંત દેસાઈનો ત્રીજો સોનેટસંગ્રહ ‘સહસા’ પણ એક જ કાવ્યસ્વરૂપ ઉપર સાતત્યપૂર્વક કામ કરતા રહેવાનું વલણ દાખવે છે. કવિનું સંવિત ગાંધીજીવનભાવના અને વિશેષતઃ ઉમાશંકર-સુંદરમૂની કવિતાથી સંસ્કારાયેલું છે. ગાંધીયુગના સોનેટનું ભરપૂર ખેડાણ થયું. છંદની શિસ્ત અને ચિંતનશીલ વલણ એને સ્થભાવિક રીતે જ અનુકૂળ આવ્યાં.

‘સહસા’ના કવિ જશવંત દેસાઈમાં પણ આ બે લાક્ષણિકતાઓ સ્પષ્ટ દેખાય છે. સ્વસ્થ અને સંયમશીલ કવિ અહીં ભાવ-વિચાર-સંવેદનની સમથળ અભિવ્યક્તિ કરતા રહે છે. એને તારસમક ઉપર લઈ જતા નથી. સંગ્રહનું પ્રથમ સોનેટ ‘હવે’ જોઈએ. સ્નેહની લહાણી કરતું શેક્સપિરિયન શૈલીનું આ સોનેટ અંતરના ઉમળકા સાથે ઊપડે છે :

હવે તો લંબાવું કર પથ મળે જેહ મુજને,
હુંફાળા હૈયાનું અમી ઊલટથી અર્પું સહુને,
મિલાવીને સ્નેહે છલકત દંગો ચાહું સહુને,
વળી પાછું સૌને નીરખી રહું પ્રેમાર્દ્ર નયને; (૧)

બીજા ખંડમાં તક મળવા છતાં આ રીતે હૈયાનું અમી ઊલટથી આજ સુધી ન વહેંચ્યાનો અફસોસ વ્યક્ત થાય છે. ત્રીજા ખંડમાં કવિ વિશેષ અંતર્મુખ બને છે અને તે શાણપણ કે સમજ પોતાનામાં નહોતાં એ વાસ્તવનો સ્વીકાર કરે છે. પરંતુ એથી હતાશ થઈ જતા નથી, ‘ગતં ન શોચ્યામિ’ના સૂત્ર પર જઈને ઠરે છે :

હશે એનો હાવાં વ્યરથ કરવો શોક, સીર જે
ગયું ઢોળાઈ તે પર રુદનથી તે કંઈ વળે ? (૧)

વર્તમાન ક્ષણમાં જીવવાની અને જિંદગીને જેવી મળે તેવી ઝીલી લેવાની ઝિંદાદિલી સાથે કવિ વિરમે છે. આ પ્રકારનો જાતને ટટાર રાખતો પ્રેરક ભાવબોધ

અન્યત્ર પણ મળે છે :

તું થા ઊભો, નહિ તું વાતથી એ અજાણ -
કેવાં વિરાટ પગલાં ત્રણ વામને ભર્યાં ! (૪)

બહારથી સ્વસ્થ દેખાતી આ ચિંતનશીલ ચેતના ભીતરથી કંઈક અજંપ રહે છે. 'શરણાગત', 'ભલે', 'શાશ્વત' જેવી કૃતિઓમાં તે પ્રતીત થાય છે.

દીનજનવાત્સલ્યનું ગાંધીયુગની કવિતામાં પ્રાધાન્ય હતું, અહીં પણ છે. 'ભેદ'માં શ્રમિક નારીનું જીવનકારુણ્ય વ્યક્ત થાય છે તો 'કોદાળીવાળાને'માં શ્રમજીવી પ્રત્યેનો સમભાવ. 'અંતે'માં કવિ કહે છે :

સબલ ઊંઘતાં રાત્રિ વેળા ભર્યા ઉદરે સુખે,
પડખું ફરતાં કેં નિઃશ્વાસે બીજાં અરધાં ભૂખે. (૧૭)

'વિસ્થાપિત', 'માગું' જેવી રચનાઓમાં પણ આ જ દલિત સમભાવ સુપેરે વ્યક્ત થયો છે.

કવિચેતનાનું અનુસંધાન વ્યક્તિ-સમષ્ટિ સાથે પ્રકૃતિ સાથે પણ રહ્યું છે. પ્રકૃતિસૌંદર્ય પ્રત્યેનું આકર્ષણ અને પ્રાકૃતિક ઘટના-પદાર્થને આધારે ચિંતન એ ગાંધીયુગની લાક્ષણિકતા રહી છે. 'ગયું જ ને'માં કવિ પાન ખર્ચું તે ઘટનાને આધારે મજાનું ચંક્રમણ કરે છે. ડાળેથી પાન ખરીને ધૂળમાં પડતું જોઈ કવિહૃદય આંદોલિત થઈ ઊઠે છે. 'સૌની થતી બસ આ ગતિ' એવી વિષાદની ટીસ ઊઠે છે :

શત શત નવાં પર્ણે જૂલી રહે વિટપો ભલે,
પણ ખરી ગયું ધૂળે તે તો ગયું જ ગયું જ ને. (૨)

છંદની જરૂરિયાત રૂપે આવતા બે 'જ' - આવર્તનને કારણે કેવા વિશિષ્ટ લહેકા-કાકુ સાથે અભિનવ ભાવછાયા ધારે છે ! સરળતા-સહજતા-પ્રસાદથી આ કવિની કાવ્યબાની દીપે છે.

વિટપ વિટપે જાણે મેળો મચ્યો નીલ પર્ણનો ! (૨)

જેવી પંક્તિ સદ્ય હૃદયને જીતી લે છે. 'અસંભવ' નામે સોનેટમાં ચોમેર સ્તબ્ધતા વચ્ચે વાયુની એક લહેરખી આવે છે અને સર્વત્ર ચૈતન્ય પ્રસરી જાય છે. કવિના વર્ણનકૌશલનો અહીં સુભગ પરિચય થાય છે :

અહો ! ત્યાં તો ગેબી ક્ષિતિજ થકી સંજીવની સમી
કૃપાવંતાં આશીર્વચન સમ કો વાયુલહરી
પ્રગાઠા અંધારે ગગનવિધુની રેખ સરખી
પધારી ને હેયે વનવન કશી હલ્લયલ મચી !
દીસે ડાળી રૂડી રતૂમડી જૂલે લોલ હીંચકે
મધુ ટૂંકાઓની ટહુક ધસી ઉન્મત્ત ગગને ! (૧૮)

કવિને ઈશ્વર ઉપર આસ્થા છે અને મનુજ ઉપર પ્રેમ. તેથી મનુષ્યની દુર્યોધનવૃત્તિ જગતને ક્યાં લઈ જશે એવી પણ ચિંતા સેવે છે.

સહજ પ્રાસમેળવાળી આ સાફસુથરી છાંદસવાણીમાં ક્યારેક અપવાદરૂપ કૃતકતા પ્રવેશી છે :

... .. ન હટે
સુધી જ્યાં આનંદે બહકી ન ઊઠે પાગલ સમ, (૨૫)

સંગ્રહનાં ૩૬ સોનેટોમાં એમણે શિખરિણી, હરિણી, વસંતતિલકા, શાલિની જેવા છંદોને પળોટ્યા છે. છંદો એમને હાથવગા જણાય છે. કેટલીક કૃતિઓમાં વસંતતિલકા-હરિણી, શિખરિણી-હરિણી, વસંતતિલકા-મંદાકાંતા, ઉપજાતિ-મૃદંગ જેવા છંદોમિશ્રણ કરીને છંદની ચાલને તથા અભિવ્યક્તિને સ્વાભાવિક રાખી છે.

નિર્ભાર ચિંતન કે વિચાર, આંતરખોજની વૃત્તિ અને વસ્તુલક્ષી અભિગમ આ સોનેટોની લાક્ષણિકતા છે. સોનેટના માળખાને અનુરૂપ ભાવ-વિચારનો વિકાસ સાધતી, વળાંક આપતી સુઘડ અભિવ્યક્તિને અહીં આપણે માણીએ છીએ.

પ્રતિબિંબ : આપણા ઘરસંસારનું | શ્રદ્ધા ત્રિવેદી

['આપણો ઘરસંસાર' : સંપાદક મહેન્દ્ર મેઘાણી, પ્ર.આ. ૨૦૧૭, પ્રકાશક : ગોપાલ મેઘાણી, લોકમિલાપ, ભાવનગર; પૃ. ૪૮, કિં. રૂ. ૨૦]

'આપણો ઘરસંસાર' (૨૦૧૭) એ શ્રી મહેન્દ્ર મેઘાણીસંપાદિત જુદા જુદા સર્જકોના ઘર-પરિવારવિષયક વિચારો-અનુભવોનો અર્ક રજૂ કરતી નાનકડી પુસ્તિકા છે. લોકમિલાપનું આ નાનકડું પ્રકાશન આપણને આપણાં સમાજનું-કુટુંબચિત્રોનું દર્શન કરાવે છે. અહીં જુદાં જુદાં, ક્યારેક તો બે અંતિમો જેવાં ચિત્રો પ્રાપ્ત થાય છે. માતાપિતા અને સંતાનોના સંબંધો, પતિ-પત્નીના સંબંધો, બાળકોના માતા સાથેના સંબંધો, સ્ત્રીઓની સંવેદનાઓ અને સામર્થ્ય, બાળકોના વિસ્મયપૂર્ણ પ્રશ્નો અને કુટુંબીજનો દ્વારા તેનું થતું સાચું છતાં રસિક નિરાકરણ - જેવી અનેકાનેક બાબતો અહીં જુદા જુદા સર્જકોની નાનકડી પ્રસંગકથાઓ નિમિત્તે રજૂ થઈ છે.

'ખોદી લે તારી મેળે !' એ પ્રથમ જ પ્રસંગકથા સ્ત્રીઓનું સામર્થ્ય અને શક્તિ શું છે તેનો અંદાજ આપે છે. પતિએ તો કટાક્ષમાં પોતાની પત્નીને કહ્યું કે તારે ફળિયામાં જ ફૂવાની જરૂર હોય તો જાતે ખોદી લે ! ને આ શબ્દોએ પત્નીને એવી તો ચાનક ચઢાવી કે તેણે અને તેની ત્રણ પડોશણોએ ભેગાં મળી એક જ દિવસમાં આઠ ફૂટ ઊંડો ખાડો ખોદી કાઢ્યો. આ જોઈ પુરુષોને નવાઈ તો લાગી પણ તોય વટમાં બોલ્યા : 'અરે ! આ તે કાંઈ બાયરિયુંના કામ છે ? આફૂરડી થાકીને પડતું મેલશે !' સ્ત્રીઓએ કરેલાં કામને બિરદાવવાનું તો બાજુમાં... ઉપરથી ટીકા !... પણ સ્ત્રીશક્તિની સાચી જાણ ક્યાં કોઈને છે ? ... વીસ દિવસની મહેનતને અંતે ફૂવામાંથી શીતળ જળની સરવાણી ફૂટી. ને છેવટે પુરુષોએ પણ વખાણ કરવા પડ્યાં. ને પંચાયતે ફૂવા પરના પથ્થરના થાળાનો અર્થ પણ મંજૂર કર્યો. આમ પ્રથમ પ્રસંગથી જ વાચકને આગળ વાંચવાનું મન થાય. એક પૃષ્ઠ

વાંચે ને બસ, પછી તો આ ૪૪ પાનાંનું પુસ્તક પૂરું વંચાય નહીં ત્યાં સુધી વ્યક્તિ તેને હાથમાંથી છોડે જ નહીં.

આ પાતળી પણ સત્વશીલ પુસ્તિકામાં નાના પ્રસંગો છે, સંવાદાત્મક કૃતિઓ છે અને અર્થસભર લેખો પણ છે. અહીં ગાંધીજી, વિનોબાજી, રવિશંકર મહારાજ, બબલભાઈ, ગિજુભાઈ, ક.મા.મુનશી, જ્યોતીન્દ્ર દવે, કાકાસાહેબ કાલેલકર, પ્રભુદાસ ગાંધી, બાલમુકુન્દ દવે - એમ ગાંધીયુગના સમર્થ સર્જકો-વિચારકોના ઘર-પરિવાર વિશેના વિચારો પ્રસંગો અને લેખો રૂપે મૂક્યા છે. કેટલાક તો સાવ નાના ટુચકા જેવા પ્રસંગો છે. દા.ત. ‘પ્રસન્ન દાંપત્ય’. એ જ રીતે દરબારસાહેબને લસણ-ડુંગળી ન ખાનાર પત્ની જ્યારે એમ કહે કે, તમને દારૂની ટેવ છે પણ એક વચન આપો કે તમારે મારા હાથનો આપેલો દારૂ જ પીવો, ત્યારે એ સાંભળી દરબારસાહેબ દારૂ જ છોડી દે - જેવો પ્રસંગ, દાંપત્યની એક સાત્ત્વિક છબી રજૂ કરે છે. ‘છોકરીઓ, ચેતજો’માં સ્ત્રીઓ કેટકેટલું કરે છે તેનો અંદાજ વિશિષ્ટ રજૂઆતરીતિથી આપવામાં આવ્યો છે. ગિજુભાઈની સંવાદપ્રધાન કૃતિમાં પુરુષનો અહમ્ ટકાવીને પત્ની કેટલી કુનેહ અને મુત્સદ્દીપૂર્વક પતિ પાસે બધું જ કામ કરાવે ને છતાંય પતિને એમ જ લાગે કે બધું પત્નીએ જ કર્યું. આવા મર્માળા હાસ્યવાળા પ્રસંગો અહીં છે. ગુલાબદાસ બ્રોકરે આલેખેલો ‘પત્નીને મશીન નથી બનાવવી’ એ પ્રસંગમાં સોપાન અને લાભુબહેનના દાંપત્યની વાત છે. અતિથિદેવોની સુંદર સરભરા કરતાં લાભુબહેન તક જોઈ મિત્રને એવી તો સરસ રીતે કહે છે કે, ‘તમારા મિત્ર મને હજી પચીસ વરસની જ માનતા લાગે છે.’ ને તેમાંથી આ પ્રસંગ લેખકે લખ્યો છે. લેખક લખે છે : ‘આપણે આપણી પત્નીઓ પાસે કેટલી મોટી અપેક્ષાઓ રાખીએ છીએ ? અને એમનો એકમાત્ર ગુનો કહેવો હોય તો ગુનો કહો, કે સાલસતા કહેવી હોય તો સાલસતા કહો, પણ એકમાત્ર સ્વભાવ કદી ફરિયાદ કરવાનો હોતો નથી; એટલે આપણે આ એક બાબતમાં તેને માણસ નહિ પણ મશીન જ માનતા હોઈએ તેમ વર્તીએ છીએ. ખ્યાલ જ નથી આવતો આપણને કે એનું શરીર પણ માણસનું શરીર છે, ને એ પણ થાકતું હોય, આરામ માગતું હોય, એને ધારી ઝડપથી કામ ન કરવા દેતું હોય.’ આ પ્રસંગ સહુ મોટેરાઓએ ખાસ ગાંઠે બાંધવા જેવો છે. જ્યોતીન્દ્ર દવેએ મૂકેલો ધનસુખલાલ મહેતાની પત્નીનો પ્રસંગ તો ધનસુખલાલ માટે હજારગણું માન વધારી દે તેવો છે.’ એ ગાંડી થઈ છે પણ હું થોડો ગાંડો થયો છું ? મારાથી એને કેમ ભૂલાય ?’ એક અસરકારક ટૂંકી વાર્તા બની શકે તેવો આ પ્રસંગ છે. એવી જ સરસ પ્રસંગકથા ‘લખવી છે નવલિકા ?’ છે. ખાનદાની શું કહેવાય તેનો અહીં ખ્યાલ આવે છે. મુનશીનો ‘એક પત્ર’ સ્ત્રીની પતિ પાસેની અપેક્ષા, ઘરનું અપમાનભર્યું જીવન અને પતિ તરફથી થતી ઉપેક્ષાની વેદનાને ધારદાર રીતે વ્યક્ત કરે છે. કદાચ સમાજમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિનું અહીં પ્રતિબિંબ ઝિલાયું છે. ગાંધીજીના તથા ગાંધીજીવન પરના ત્રણ-ચાર પ્રસંગો અને લેખો અહીં મળે છે. આથી ગાંધીજીના ગૃહસ્થજીવન, ગાંધીજીની વિચારધારા તથા કસ્તૂરબાના દૃઢ મનોબળનો પરિચય થાય છે. સંસારમાં માણસને કેવી રીતે રહેવું તે વિનોબાજીએ એક ફકરામાં સરસ રીતે બતાવ્યું છે.

કામવાળીનું ઘરગથું ઉદાહરણ આખી આખી વાત સમજાવી છે જેથી સામાન્ય માણસને પણ જીવન જીવવાની રીતનો ખ્યાલ આવી જાય. એ જ રીતે સ્ત્રી શું કરી શકે અને પતિને સત્ માર્ગે કેવી રીતે રાખી શકે એ પણ વિનોબાજીએ નાનકડા લેખમાં સમજાવ્યું છે. રવિશંકર મહારાજના પ્રસંગો દ્વારા તળસમાજના લોકો, જેને ભદ્ર વર્ગના લોકો જરા ઉન્નતભૂ કરી, તુષ્ટકારની દૃષ્ટિએ જુએ છે તેઓ કેવા સંસ્કારી અને ઉચ્ચ વિચારોનું આચરણ કરતા હોય છે તે અહીં બતાવ્યું છે. સમાજના નીચલા વર્ગની ભદ્રતા અહીં વ્યક્ત થઈ છે, એ જ રીતે બ્રહ્મચર્યનું વ્રત જો સહજ થાય તો ઉત્તમ પણ પત્નીને ફરજ તરીકે સ્વીકારવું પડે તો તે ઉચિત નથી. આમ આવા નાજુક પ્રશ્નો વિશે પણ અહીં બહુ સૂક્ષ્મતાથી ચર્ચા થઈ છે - એ નોંધપાત્ર છે.

જેમ મોટેરાઓની વાતો અહીં છે તેમ બાળક-કિશોર-કિશોરીઓને, તેમની માનસિકતાને ધ્યાનમાં રાખી જીવનનું સત્ય સમજાવવાનો પ્રયાસ પણ ઉત્તમ રીતે થયો છે. વિનોદિની નીલકંઠના ‘શરૂઆત’ નામક પ્રસંગકથામાં બાળકનું કુતૂલ-વિસ્મય - સતત નવું કશુંક જાણવાની જિજ્ઞાસા કેટલી તીવ્ર હોય છે તે બતાવ્યું છે તેમજ તેની સાથેનો માનો વ્યવહાર કેવો હોવો જોઈએ તે પણ સમજાવ્યું છે. એ જ રીતે ‘પિતાના પત્રો’માં કાલેલકરે બાળક-કિશોરની જ્ઞાનની ભૂખને સરસ રીતે ઉજાગર કરી છે તેમજ તેને યોગ્ય સમયે તૃપ્ત કરવી જોઈએ તે વાત પણ સમજાવી છે, એમાં એક વાત તો સહુએ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી કહી છે કે, ‘જેમ ખોરાક સ્વચ્છ અને શુદ્ધ હોય, શુદ્ધ વાસણમાં પીરસ્યો હોય તો જ આપણે ખાઈએ છીએ, તે પ્રમાણે જ્ઞાન પણ પવિત્ર માણસ મારફતે મેળવવું જોઈએ.’ જેમ પિતાનો પુત્રને માર્ગદર્શન આપતો પત્ર મળે છે તેમ ‘મુગ્ધાવસ્થાના ઉંબરે’માં સોળ-સત્તર વર્ષની દીકરીને પિતા તરફથી પત્ર રૂપે લેખ મળે છે જેમાં એ વચની મૂંઝવણ, તેનાં તન-મનના ફેરફારો, તેની પ્રણય વિશેની લાગણી, પુરુષ તરફનું આકર્ષણ, પુરુષોની દાનત, સંબંધોનું મહત્ત્વ વગેરેનું વાસ્તવનિષ્ઠ સચોટ આલેખન છે. બાળકના વિસ્મયનો પાર નથી હોતો. મોટેરાઓને તે પ્રશ્નો પૂછે છે ત્યારે ‘ચૂપ થઈ જા’ કહેવાને બદલે તેને જરા સારી રીતે સમજાવી જાતીય જ્ઞાન આપવું પણ જરૂરી છે જેથી બાળક ખોટે માર્ગે કે ખોટી વ્યક્તિ પાસેથી ખોટી માહિતી મેળવે નહીં.

આ નાનકડી પુસ્તિકાના અંતે મુકાયેલી કવિ બાલમુકુન્દ દવેની ‘સંગમ’ રચના આપણને એક વિશિષ્ટ ભાવલોકમાં આનંદવિહાર કરાવે છે.

આમ આ પુસ્તિકા, તેના વાચકને બૌદ્ધિક અને ભાવાત્મક આનંદ આપે છે, જીવન વિશે વિચારતો કરે છે અને જીવન સુખમય બનાવવાના અનેક માર્ગો ચીંધે છે. કિંમતની રીતે સસ્તી પણ ‘સમજણ’ની રીતે મૂલ્યવાન-અમૂલ્ય બની રહે છે અને અર્થસભર બની છે તેનો આનંદ છે.

ગુજરાતી રંગભૂમિનો એક સૂર આથમી ગયો...

■ પરેશ વ્યાસ ■

૧૪ નવેમ્બર, ૨૦૧૭ની વહેલી સવારે જ્યારે અંધારી રાતનો પડદો ઊંચકાઈને સવાર પડતી હતી ત્યારે અચાનક જ નિમેષભાઈએ આ જગતના રંગમંચને અલવિદા કરી દીધી. નિમેષભાઈ પોતાના વિષે ઘણી વાર એવું કહેતા કે હું તો વાયકાઓનો માણસ છું. નિમેષભાઈની સાથે કામ કરનાર કલાકાર કસબીઓ તેમની આ વાત સાથે બિલકુલ સંમત થશે. દરેકની પાસે નિમેષભાઈને લગતા કોઈ ને કોઈ કિસ્સાઓ તો હોય જ. તેમના હાથ નીચે તૈયાર થયેલા કેટલાય કલાકારો તેમની બોલવાની વિશેષ લઘણની નકલ કરતા અને ‘દોસ્ત’ શબ્દ તો જાણે કે તેમનો તકિયાકલામ હતો. નિમેષભાઈ કોઈને પણ ‘દોસ્ત’ના સંબોધનથી ભલભલી કડવી-મીઠી વાતો કહી દેતા.

ચાર દાયકા પહેલાં નિમેષભાઈની રંગયાત્રા શરૂ થઈ, જે આજીવન ચાલી. અઢીથી ત્રણ કલાકનાં લગભગ ૧૦૫ જેટલાં નાટકોનું દિગ્દર્શન, ‘નસીબની બલિહારી’ અને ‘કૂખ’ જેવી ગુજરાતી ફિલ્મોનું દિગ્દર્શન અને અગણિત દસ્તાવેજી ચિત્રોના નિર્માણમાં નિમેષભાઈનું યોગદાન રહ્યું. ૧૯૮૨માં રીલીઝ થયેલી ‘નસીબની બલિહારી’ ફિલ્મમાં પરેશ રાવલ, સ્મિતા પાટીલ, નસીરુદ્દીન શાહ અને ઓમપુરી જેવા દિગ્ગજ કલાકારોએ અભિનય કર્યો હતો.

એક દિગ્દર્શક તરીકે નિમેષભાઈ દરેક નાટકમાં પોતાની આગવી છાપ છોડી જતા. એક વાર સિતાંશુ યશશંદ્રલિપિત ‘કેમ, મકનજી ક્યાં ચાલ્યા?’ નાટકની દિગ્દર્શન-યાત્રા વિષે વાત કરતાં નિમેષભાઈએ કહેલું કે, આ નાટકના એક ગીત ‘એક જ કૂચી તારી મકનજી બીજી કોઈ બળિયાને હાથ’ માટે ડિઝાઇન અને કોરિયોગ્રાફીની મને શક્યતા દેખાતી હતી. મકનજી સુદામા છે અને કૂચીની શોધમાં નીકળ્યો છે. એટલે એક વિંગથી બીજી વિંગ જેટલી લાંબી કૂચી (ચાવી) બનાવી હતી અને તેના કાણામાંથી આખું વૂંદ પસાર થાય તેવું દૃશ્ય ઊભું કર્યું હતું. આ નાટક એન્વાયરમેન્ટલ થિયેટર, ઓપન એર, પ્રોસિનિયમ બધે ભજવાતું. આ જ રીતે નિમેષભાઈએ ભજવેલા ‘વેઈટિંગ ફોર ગોદો’ નાટકના ગુજરાતી પ્રયોગને જોઈને નસીરુદ્દીન શાહ અને ઓમપુરી એટલા બધા પ્રભાવિત થયા હતા કે પોતાના સંઘર્ષના દિવસોમાં પણ આ ઓમપુરી અને નસીરુદ્દીન શાહે પોતાનું બે દિવસનું એક ટંકનું જમવાનું જતું કરીને પૈસા બચાવ્યા અને નિમેષભાઈ અને નાટકની આખી ટીમને મોંઘી હોટલમાં જમવા માટે લઈ ગયા. કદાચ આ નાટકના કારણે જ નિમેષભાઈને ‘ઉત્સવ’ ફિલ્મમાં અભિનય કરવાની તક મળી હતી.

નિમેષભાઈએ કારકિર્દીની શરૂઆત ‘ઈસરો’માં પ્રોડક્શન આસિસ્ટન્ટ તરીકે કરી હતી. આ સમય દરમિયાન તેમણે પૂનાની એફટીઆઈઆઈમાં ફિલ્મ મેકિંગની ટ્રેનિંગ લીધી હતી. નિમેષભાઈએ ‘કોરસ’ થિયેટર ગ્રૂપની સ્થાપના કરી અને થોડા સમયમાં જ ઈસરોની કેન્દ્ર સરકારની સલામત નોકરી છોડીને સંપૂર્ણ રીતે રંગભૂમિને સમર્પિત થઈ ગયા.

જોકે અત્યારની જેમ ત્યારે પણ ફી-લાન્સર તરીકે કામ કરવું સહેલું નહોતું. નાટકો અને સીરીયલ્સનું નિર્માણ કરતી વખતે નિમેષભાઈના માથે ઘણું દેવું થઈ ગયું હતું. આ સમયે પોતાના પુત્રની હંમેશાં પડખે ઊભા રહેલા નિવૃત્ત બેંક ઓફિસર પિતા નિરંજનભાઈએ નિમેષભાઈને આર્થિક મદદ કરી અને એ માટે પોતાનો બંગલો અને જમીન વેચી દીધા. આવા પુત્રવત્સલ અને કળાવસ્તલ પિતાની સ્મૃતિમાં નિમેષભાઈએ નાટકો અને નાટ્યસંગીતના ફેસ્ટિવલનું આયોજન કર્યું હતું.

નિમેષભાઈને નાટકો પ્રત્યે એક આગવું ખેંચાણ હતું. નિમેષભાઈની સાથે જોડાયેલા ઘણાબધા કલાકારો એ વાતની સાક્ષી છે કે જીવનનાં પાછલાં વર્ષોમાં પણ એ જ્યારે લાકડીના ટેકે માંડ ચાલી શકતા હતા ત્યારે પણ પોતાની જાતને રંગમંચથી અલગ નહોતી રાખી શકતા. એવા પણ દાખલા છે કે નિમેષભાઈ પડી ગયા હોય અને ફેક્ટર થયું હોય તોપણ નાટકનો શો પૂરો કરે. એટલું જ નહિ, એમને બાયપાસ સર્જરી કરાવી એના થોડા જ દિવસોમાં નાટ્યસંગીતનો કાર્યક્રમ રજૂ કર્યો જેમાં પોતે ગીત ગાયાં હતા.

રંગમય ઉપર નિમેષભાઈને નાટ્યગીતો ગાતા જોવા એ તો એક લહાવો હતો. એમણે ગાયેલાં ગીતોની યાદી બહુ લાંબી છે, જેમ કે ‘પીયુજી મારો પાપી, સાવ ખાલી પિયાલી મને આપી’, ‘જોજો... જોજો... પડી ન જાય... જોજો પડી ન જાય... કોઈને મકનજી ઢાંકેલું આપણું આંસુ જડી ન જાય. લીલી દરાખ દસ રૂપિયે કિલો, પણ આંસુ કિમતનું શું?’, ‘ઓ નામોના પાડનાર રે... આ શેનું નામ પાડ્યું તે જિંદગી’, ‘એ ચા ઈલાઈથીવાળી પીએ, સાથે બટરવાળું બિસ્કુટ પણ લિયે, ને પછી શહેનશાની જેમ જીવે’ – આ બધાં ગીતોમાં નિમેષભાઈના કમ્પોઝિશન અને ગાયકીએ ગીતોને એક નવો જ અર્થ આપ્યો છે.

નિમેષભાઈએ ગુજરાતી રંગભૂમિ ઉપર ‘સરસ્વતીચંદ્ર’, ‘ભારેલો અગ્નિ’, ‘મળેલા જીવ’ જેવી નવલકથાઓ પરનાં નાટકો પણ આપ્યાં છે. શેક્સપિયરથી લઈ અસગર વજ્રહત, મોહન રાકેશ, ધર્મવીર ભારતી જેવા વિશ્વરંગભૂમિના નાટ્યકારોની કૃતિઓ પણ ગુજરાતી રંગભૂમિ ઉપર ભજવી હતી.

પોતાની ફિલ્મ ‘નસીબની બલિહારી’ માટે કવિ શ્રી રમેશ પારેખ પાસે અમદાવાદના બસ-સ્ટેન્ડ ઉપર વહેલી સવારે ‘સાંવરિયો’ ગીત લખાવવું કે પછી હોસ્પિટલમાંથી ડાયાબિટીસની સારવાર લઈને બહાર આવતાં જ લારી પર ફાફડા-જલેબી ખાવા બેસી જવું અને આવા કંઈ-કેટલાય કિસ્સાઓ નિમેષભાઈની સાથે જોડાયેલા છે.

નિમેષભાઈ... ત્યાં ઈશ્વર પણ તમને મળીને કદાચ એવું કહેતા હશે કે દોસ્ત, નાટકનું એકાદ ગીત થઈ જાય તો મઝા પડે. ■

આપણી વાત

■ સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ ■

- ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તથા લોકભારતી ગ્રામ વિદ્યાપીઠ ટ્રસ્ટ – સણોસરાના સંયુક્ત ઉપક્રમે શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત તા. ૨૫-૧૧-૨૦૧૭ના રોજ બપોરે ૩-૩૦ કલાકે સારસ્વતભવન, લોકભારતી, સણોસરામાં ડૉ. રક્ષાબહેન પ્ર. દવેએ ‘હિમાલયનો પ્રવાસ : કાકાસાહેબ કાલેલકર અને હું’ વિષય પર વક્તવ્ય આપ્યું હતું.
- ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તથા એન. એસ. પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ, આણંદના સંયુક્ત ઉપક્રમે શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠપ્રેરિત બાલમિત્ર વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત વર્ષ ૨૦૧૫ માટેનું વ્યાખ્યાન તા. ૭-૧૨-૨૦૧૭ના રોજ ૧૧-૦૦ કલાકે રવિશંકર મહારાજ સભાગૃહ, એન. એસ. પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ, આણંદમાં શ્રી યોગેશ જોષીએ ‘બાલસાહિત્ય અને હું : એક કેન્દ્રિયત’ વિષય પર આપ્યું હતું.
- તા. ૬-૧૧-૨૦૧૭ના રોજ પાક્ષિકી અંતર્ગત શ્રી દીવાન ઠાકોરે ‘પુસ્તક અને તું’ વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું. વાર્તા રસપ્રદ હતી. નાયક પુસ્તકની દુનિયામાં જીવે છે, નાયિકાને અન્ય બાબતોમાં રસ છે. ભાવકોના મતે વાર્તા પામવા મથામણ કરવી પડે છે. જંગલ અને બાળપણની ઘટનાઓનું આલેખન દરેકને ગમ્યું હતું.

સાહિત્યવૃત્ત

- સાહિત્ય અને પત્રકારના ક્ષેત્રમાં માનવમૂલ્યોની ગરિમા કરવાની સાથોસાથ સકારાત્મક લેખન કરીને સમાજને સાર્થક દિશા આપવા માટે સર્જક-પત્રકારને પ્રતિવર્ષ આચાર્ય તુલસી સન્માન આપવામાં આવે છે. સાંપ્રદાયિકતા અને સંકુચિત જાતિભેદથી દૂર રહીને માનવીય મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા માટે સર્જન કરનાર ભારતીય લેખક-પત્રકારને આ સન્માન મળે છે. ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ લેખક મૂલ્યનિષ્ઠ પત્રકાર અને જૈન દર્શનના ચિંતક ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈને આ વર્ષે આચાર્ય તુલસી સન્માન એનાયત કરવામાં આવ્યું છે. આ સન્માન-સમારંભમાં તા. ૧૨-૧૧-૨૦૧૭ના રોજ ગુજરાત રાજ્યના મહામહિમ રાજ્યપાલ ઓ. પી. કોહલીજીની અધ્યક્ષતામાં અને આચાર્યશ્રી મહાશ્રમણજીના મુનિવૃંદ અને સાધ્વીવૃંદના સાન્નિધ્યમાં પંડિત દીનદયાલ ઉપાધ્યાય ઓરિટોરિયમમાં એવોર્ડ અર્પણ કરવામાં આવ્યો હતો જેમાં એક લાખ રૂપિયાનો પુરસ્કાર, સાલ અને માનપત્ર અર્પણ કરવામાં આવ્યાં હતાં. ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈને અભિનંદન.
- ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટમાં શ્રી ભદ્રંકર વિદ્યાદીપક જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનશ્રેણી અંતર્ગત તા. ૧૧-૧૦-૨૦૧૭ના રોજ વિશ્વકોશભવનમાં શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે ‘કવિ કાન્તના સંઘર્ષમય જીવન’ વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

- શ્રી હાર્દિક મહેન્દ્રભાઈ વ્યાસના કાવ્યસંગ્રહ ‘પિંડથી બ્રહ્માંડ’નું વિમોચન તા. ૨૫-૧૦-૨૦૧૭ના રોજ અમરેલીમાં ગિરધરભાઈ સંગ્રહાલય બાલભવનમાં થયું હતું. આ પ્રસંગે સર્વશ્રી અનિલ ચાવડા, ભાવેશ ભટ્ટ, પ્રણય પંડ્યા, સ્નેહી પરમાર, ભાવિન ગોપાણી, સ્નેહલ જોશી, હરેશ વડાવિયા, પરેશ મહેતા, હર્ષવી પટેલ, હાર્દિક વ્યાસ અને કેતન કાનપરિયાએ કાવ્યપાઠ કર્યો હતો.
- અખિલ હિંદ પરિષદ બૃહદ સુરત શાખા ટ્રસ્ટ વાચકમંચના ઉપક્રમે છઠ્ઠી સ્મિતા પારેખ સ્પર્ધાના વિજેતાઓ આ પ્રમાણે છે. નવલિકા સ્પર્ધામાં ડૉ. રમણ માધવ (બોરસદ)ની વાર્તા ‘ખરેટો’ને ઇનામ મળે છે. બાળવાર્તા સ્પર્ધામાં ડૉ. ભારતીબહેન જી. બોરડ (મોટી કુકાવા)ની વાર્તા ‘સફેદ રંગની સંતાકૂકડી’ને ઇનામ મળે છે. કવિતા સ્પર્ધામાં શ્રી પ્રદીપ શેઠ (ભાવનગર)ના ‘તારી વસ્તુ લઈ જજે’ કાવ્યને ઇનામ મળે છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ઝલમું અધિવેશન

શ્રી ગુજરાતી સેવા મંડળ

SHREE GUJARATI SEVA MANDAL

1141, Rashtrapathi Road, Secundornbad-500003 (T.S.)

(ફોન : 04027532, 04027535)

શ્રી ગુજરાતી સેવા મંડળ, સિકંદરાબાદના યજમાનપદે સિકંદરાબાદ મુકામે તારીખ ૨૩, ૨૪, ૨૫ ડિસેમ્બર - ૨૦૧૭ના ત્રણ દિવસ શ્રી સિતાંશુ યશશંદ્રની અધ્યક્ષતામાં યોજાશે.

અધિવેશન સ્થળ : શ્રી ગુજરાતી સેવા મંડળ, સિકંદરાબાદ

ઉદ્ઘાટન-સમારંભ

તા. ૨૩-૧૨-૨૦૧૭ શનિવાર, સવારે : ૧૧.૦૦ થી ૧.૩૦

ગીત	: જય જય ગરવી ગુજરાત - સંગીતટુકડી
સ્વાગતમંત્રીનું ઉદ્ઘોષન	: શ્રી ઘનશ્યામભાઈ પટેલ
સંસ્થાનો પરિચય	: શ્રી જનકભાઈ બ્રહ્મભટ્ટ
પરિષદમંત્રીનો વાર્ષિક અહેવાલ	: શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ
નિવૃત્ત થતા પ્રમુખશ્રીનું વક્તવ્ય અને કાર્યભારની સોંપણી	: શ્રી ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા
પ્રમુખશ્રીનો પરિચય	: શ્રી સમીર ભટ્ટ
પ્રમુખશ્રીનું વક્તવ્ય	: શ્રી સિતાંશુ યશશંદ્ર
અતિથિવિશેષશ્રીનો પરિચય	: શ્રી ડૉ. હસમુખ સી. ઉપાધ્યાય
અતિથિવિશેષશ્રીનું વક્તવ્ય	: શ્રી કે. શિવારેડી
પ્રાસંગિક ઉદ્ઘોષન	: શ્રી રઘુવીર ચૌધરી, શ્રી હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ
આભારદર્શન (યજમાન સંસ્થા)	: શ્રી મહેન્દ્રભાઈ પી. કપાશી

- **બેઠક પ્રથમ :** તા. ૨૩-૧૨-૨૦૧૭ શનિવાર, અપોરે : ૩.૦૦ થી ૫.૩૦
સાહિત્ય અને રાષ્ટ્ર
અધ્યક્ષ : શ્રી પ્રકાશ ન. શાહ
(પ્રશ્ન, નિરામય પારસ્પર્યનો)
વક્તા : શ્રી ભરત મહેતા
(તુંડે તુંડે રાષ્ટ્ર ભિન્ન)
શ્રી ઉષા ઉપાધ્યાય
(ભારતીય સાહિત્યમાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા)
સંચાલન : શ્રી પ્રજ્ઞા પટેલ

૨૩-૧૨-૨૦૧૭ ને શનિવારે રાત્રે ૮.૦૦ થી
યજમાન સંસ્થા આયોજિત સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ

- **બેઠક બીજી :** તા. ૨૪-૧૨-૨૦૧૭ રવિવાર, સવારે ૯.૩૦ થી ૧૨.૩૦
સાહિત્યસ્વરૂપ : નાટક
અધ્યક્ષ : શ્રી પરેશ નાયક
(ગુજરાતી નાટકની ટાઈમલાઈન)
વક્તા : શ્રી મધુ રાય
(મારાં નાટકો, મારાં સમકાલીન
નાટ્યકારો, અને મારી નાટ્યવિભાવના)
શ્રી મહેશ ચંપકલાલ
(જૂની-નવી ગુજરાતી રંગભૂમિનાં
સંક્રાંતિબિંદુઓ)
સંચાલન : શ્રી ધ્વનિલ પારેખ

- **બેઠક ત્રીજી :** તા. ૨૪-૧૨-૨૦૧૭ રવિવાર, અપોરે ૩.૦૦ થી ૫.૩૦
સાર્થ શતાબ્દી વંદના : કાન્ત
અધ્યક્ષ : શ્રી સતીશ વ્યાસ
(મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ : અતીત,
સાંપ્રત અને અનાગતને તાગતા સર્જક)
વક્તા : શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ
(કાન્ત : મધ્યાહ્ને આથમેલો સૂરજ)
શ્રી રાજેશ પંડ્યા
(કાન્તની કવિતા)
સંચાલન : શ્રી ઉત્પલ પટેલ

- **બેઠક ચોથી :** તા. ૨૪-૧૨-૨૦૧૭ રવિવાર, રાત્રે ૮.૩૦ થી ૧૦.૩૦
નાટ્યમંચન

નાટક : જળને પડદે
શ્રી કમલ જોશી અને ટીમ (૭ સભ્યો)

- **બેઠક પાંચમી :** તા. ૨૫-૧૨-૨૦૧૭ સોમવાર, સવારે : ૮.૩૦ થી ૧૧-૦૦
આદાન-પ્રદાન : તેલુગુ-ગુજરાતી
અધ્યક્ષ : શ્રી રઘુવીર ચૌધરી
વક્તા : ડૉ. સી. મૃણાલિની
સંચાલન : શ્રી સંધ્યા ભટ્ટ

- **બેઠક છઠ્ઠી :** તા. ૨૫-૧૨-૨૦૧૭ સોમવાર, અપોરે ૧૧.૦૦ થી
અધિવેશન સમાપન-બેઠક

- ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ખુલ્લું અધિવેશન (સામાન્ય સભા) અને સમાપન-બેઠક
- ઠરાવો : પ્રતિભાવો અને આભારવિધિ
- આભારદર્શન (પરિષદ અને યજમાન સંસ્થા)
- અપોરના ભોજન પછી અધિવેશન સમાપ્ત થશે.

- નોંધ :** અધિવેશનમાં ભાગ લેવા ઈચ્છતા પ્રતિનિધિઓએ ભોજન-ઉતારા શુલ્ક રૂ. ૪૦૦/- તથા પ્રતિનિધિ શુલ્ક રૂ. ૩૦૦/- ભરવાના રહેશે. કુલ રૂ. ૭૦૦/- થશે. પરિષદના વાર્ષિક સભ્ય ના હોય તેમણે ૭૦૦+૨૦૦=૯૦૦/- ભરવાના રહેશે. વિદ્યાર્થીઓએ ૫૦% રકમ ભરવાની રહેશે. (કાર્યક્રમનો અહેવાલ રજૂ કરનાર વિદ્યાર્થીને પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવશે.) ભોજન-ઉતારા અને પ્રતિનિધિ શુલ્ક તા. ૧૫-૧૨-૨૦૧૭ સુધીમાં પરિષદ કાર્યાલય, અમદાવાદમાં ભરી દેવાથી વ્યવસ્થા સરળ થશે. ત્યારબાદ સ્વીકારવામાં આવશે નહીં.
- વ્યવસ્થામાં સહાયભૂત થવા ઉપરની તારીખ સુધીમાં આપની ડેલિગેટ ફી ભરાઈ જાય તે ઈચ્છનીય છે. ત્યારબાદ સ્થળ પર ભરનારે દોઢો ચાર્જ ચૂકવવાનો રહેશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૪૯મું અધિવેશન

સિકંદરાબાદ - સ્વાગત સમિતિ

૧. સોવિનિયર સમિતિ - સંયોજક : શ્રી મહેન્દ્રભાઈ કપાશી
સહ-સંયોજક : ડૉ. હસમુખ ઉપાધ્યાય
સભ્ય : શ્રી બાલકૃષ્ણ મહેતા
શ્રીમતી ભાવનાબેન પુરોહિત
૨. ખાનપાન સમિતિ - સંયોજક - શ્રી જશભાઈ બી. પટેલ
સહ-સંયોજક : શ્રી વિષ્ણુભાઈ પી. પટેલ
૩. કીટ સમિતિ - સંયોજક : શ્રી કુંદનભાઈ પટેલ
૪. પ્રચાર માધ્યમ સમિતિ - સંયોજક : ડૉ. હસમુખ ઉપાધ્યાય
સહ-સંયોજક : શ્રી મહેન્દ્રભાઈ કપાશી
સભ્ય : શ્રી નંદલાલ સોલંકી

- પ. પ્રચાર સામગ્રી સમિતિ - સંયોજક : શ્રી ભરતભાઈ પલાણ
સહ-સંયોજક : શ્રી જયંતિભાઈ આર. પટેલ
- દ. અતિથિ નિવાસ સમિતિ - સંયોજક : ઘનશ્યામભાઈ પરીખ
સહ સંયોજક : શ્રી હરીશભાઈ દવે
સભ્ય : શ્રી કિરીટભાઈ જાની
૭. અતિથિ સ્વાગત સમિતિ - સંયોજક : શ્રી નંદલાલ સોલંકી
૮. વિજ્ઞાપન સમિતિ - સંયોજક : શ્રી કૌશિકભાઈ પટેલ
સહ-સંયોજક : શ્રી મુકેશભાઈ પટેલ
૯. પ્રતિનિધિ નોંધણી સમિતિ - સંયોજક : શ્રીમતી મયૂરીબેન રંગપુરિયા
સહ-સંયોજક : શ્રીમતી કલ્પનાબેન દવે
સભ્ય : શ્રી પ્રદીપભાઈ ચોકસી
૧૦. પરિવહન સમિતિ - સંયોજક : શ્રી અમીનઅલી પરબતાની

કાર્યવાહક સમિતિ (૨૦૧૮-૨૦૨૦)ના વિવિધ હોદ્દાઓ

પર વિજેતા થયેલા ઉમેદવારો

હોદ્દાનું વર્ણન	વિજેતા ઉમેદવારો	મેળવેલ મત
ઉપપ્રમુખ (બે જગ્યા)	૧. રાજેન્દ્ર પટેલ	૨૮
	૨. માધવ રામાનુજ	૧૮
મહામંત્રી (એક જગ્યા)	પ્રફુલ્લ રાવલ	૨૭
પ્રકાશનમંત્રી (એક જગ્યા)	કીર્તિદા શાહ	૧૫
પ્રસારમંત્રી (એક જગ્યા)	ભરત મહેતા	૨૪
વિકાસમંત્રી (એક જગ્યા)	ધર્મેશ ભટ્ટ	૨૨
સ્વાધ્યાયપીઠમંત્રી (એક જગ્યા)	સમીર ભટ્ટ	૧૬
સામાન્ય સભ્ય (સાત જગ્યા)	૧. સંધ્યા ભટ્ટ	૩૮
	૨. ભરત વિંજુડા	૩૪
	૩. રાજેન્દ્ર ઉપાધ્યાય	૩૦
	૪. મનસુખ સલ્લા	૨૭
	૫. પ્રજ્ઞા વશી	૨૫
	૬. અનિલા દલાલ	૨૩
	૭. સેજલ શાહ	૨૨

- નોંધ :- (૧) ગ્રંથાલય/પ્રદર્શનમંત્રીની એક જગ્યા માટે પરીક્ષિત જોશી બિનહરીફ ચૂંટાયેલા જાહેર થયેલા છે.
- (૨) કોષાધ્યક્ષના હોદ્દા માટે કોઈ ઉમેદવારીપત્ર આવ્યું નથી તેથી આ જગ્યા ખાલી રહે છે.

(ભાલચન્દ્ર ર. શાહ)

ચૂંટણી અધિકારી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ આયોજિત પરિસંવાદ

પ્રકારોત્સવ

સુજ્ઞાત્રી,

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉપક્રમે તા. ૧૬-૧૨-૨૦૧૭ને શનિવારના રોજ સાંજે ૫.૦૦ કલાકે પરિષદભવનમાં પરિસંવાદનું આયોજન કર્યું છે. આપને ઉપસ્થિત રહેવા નિમંત્રણ છે.

સ્વાગત-ભૂમિકા : શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ

પ્રમુખશ્રી : શ્રી ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

કવિતા : શ્રી અનિલ ચાવડા

નવલિકા : શ્રી રામ મોરી

નાટક : શ્રી ધ્વનિલ પારેખ

વિવેચન : શ્રી હેમન્ત દવે

નિબંધ : શ્રી ભારતી રાણે

નવલકથા : શ્રી માવજી મહેશ્વરી

તા. ૧૬-૧૨-૨૦૧૭, શનિવાર, સાંજે ૫.૦૦ કલાકે

ગોવર્ધનરામ સ્મૃતિ મંદિર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૦૮

પ્રફુલ્લ રાવલ, ઉષા ઉપાધ્યાય, અજય પાઠક, કલ્પના પરીખ

મંત્રીઓ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

સાભાર સ્વીકાર

સાયુજ્ય : હરિત પંડ્યા, ૨૦૦૮, દમયંતી પંડ્યા, ૨૧, મેઘાનગર, પવનચક્કી, નડિયાદ-૩૮૭૦૦૧, પૃ. ૧૦+૧૧૬, રૂ. ૮૦. આનંદધારા : પ્રવીણ ગઢવી, ૨૦૧૬, હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧, પૃ. ૨૨+૮૦, રૂ. ૧૨૦.

ચરિત્ર

ભારતરત્ન : અટલબિહારી બાજપેયી અજાતશત્રુ રાજપુરુષ : કિશોર મકવાણા, ૨૦૧૬, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૧૬૪, રૂ. ૩૨૫. ભારતના સ્થપતિ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ : મેઘા ત્રિવેદી, ૨૦૧૬, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ, પૃ. ૧૨+૧૪૩, રૂ. ૩૦૦.

નોબલ પારિતોષિક વિજેતા રવીન્દ્રનાથ ટાગોર : ડૉ. મીનાક્ષી ઠાકર, ૨૦૧૬, રત્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૧૮૬, રૂ. ૧૭૦.

આવરણચિત્ર સંદર્ભનોંધ

■ પીયૂષ ઠક્કર ■

ચિત્રકૃતિનું શીર્ષક : How Can You Sleep Tonight ?
ચિત્રકાર : ગુલામમોહમ્મદ શેખ (જ. ૧૯૩૭, સુરેન્દ્રનગર, ગુજરાત)
માધ્યમ : તૈલચિત્ર
વર્ષ : ૧૯૯૪-૯૫

‘વેચવાનું છે આ શહેર’ (૧૯૮૧-૮૪) અને કબીર-સંદર્ભની ચિત્રશ્રેણી (૧૯૯૬)ના વચગાળામાં રચાયેલાં ચિત્રોમાંનું આ એક ચિત્ર છે. જેમાં વાસ્તવ, કલ્પના અને સ્વપ્નજગતની નોંખી તાસીર જોવા મળે છે. ચિત્રકારે જાણે અહીં નગરની રાત્રીચર્યા આલેખી છે. જ્યાં રાત્રીના મંચ પર સજીવન થતાં વિવિધ પાત્રો છે અને ઘટનાઓ છે. અહીં દેવદૂત, દરવેશ, નટ-નટી, ગોળીબાર કરતો માણસ, વિશ્રંભકથા માંડતું યુગલ, પશુ-પંખી અને વિવિધ પ્રકારના મકાનો છે.

ઘેરાં ભૂરાં અને કેસરી - પીળાં રંગના પરસ્પર સાથે સંયોજાતા વિવિધ એકમો કે પડળો દ્વારા ચિત્રાવકાશની માંડણી ચિત્રકારે કરી છે. જેને આપણે વર્ણ-અવકાશ પણ કહી શકીએ. મુખ્યત્વે વકાકાર અને કોણાકાર વર્ણ-અવકાશનું સંયોજન અવકાશને ગતિશીલતા અર્પે છે. અંધકાર જે આપણાં માટે અમૂર્ત હતો તે મૂર્ત થાય છે. સુભવક્ષણ તેમ જ કાવ્યાત્મક બને છે. જે રહસ્યાત્મક હતો તે વાસ્તવિક બને છે એમ વાસ્તવની રહસ્યાત્મકતા સાથે પણ આપણે મૂખોમૂખ થઈએ છીએ. એટલે જ ચિત્રનું શીર્ષક પણ સૂચક છે, ‘તમને ઊંઘ કેવી રીતે આવશે આજની રાત?’

સુજ્ઞ ભાવકને ‘અથવા’માં સંકલિત કાવ્યોમાં અંધકારના વિવિધ રૂપોનું સહેજે સ્મરણ થાય એ સ્વભાવિક છે. એ સાથે ભોળાભાઈ પટેલના અનુવાદમાં જીવનાનંદ દાસની ‘પવનભરી રાત’ કાવ્ય વાંચવાનું પણ નમ્ર સૂચન છે.

તા. ક. વર્ષ ૨૦૧૭, શેખ સાહેબ સંદર્ભે, ત્રણ કારણે આપણા માટે સવિશેષ સ્મરણિય બની રહે છે. પહેલું કારણ તે આ વર્ષે શેખ સાહેબને એશીયું વર્ષ બેઠું બીજું તે આપણને દૃશ્યકળા વિષયક લખાણોનો સંપૂર્ણ ‘નીરખે તે નજર’ મળે છે અને ત્રીજું તે શેખસાહેબને નરસિંહ મહેતા પુરસ્કાર મળે છે. આ ત્રણે વાને આપણે પરસ્પર રાજીવો વ્યક્ત કરીએ. આગામી અંકમાં શેખસાહેબ વિશે વીગતે વાત કરીશું.

સરનામું : ગુલામમોહમ્મદ શેખ, ‘નિહારીકા’, યુનિવર્સિટી હેલ્થ સેન્ટરની પાછળ, પ્રતાપગંજ, વડોદરા ૩૯૦ ૦૦૨ મો.નં. + ૯૧ - ૯૮૨૪૦ ૮૫૧૮૯ ટેલિ. નં. ૦૨૬૫ - ૨૭૮૧૮૪૨ ઈમેલ : gulamsheikh@yahoo.com

‘પરબ’ ૨૦૧૭ : વાર્ષિક સૂચિ

■ ઊર્મિલા ઠાકર, પરિંદા પટેલ ■

વર્ષ : ૧૧ જાન્યુ.-જૂન ૨૦૧૭ અંક : ૭-૧૨
*વર્ષ : ૧૨ જુલાઈ-ડિસેમ્બર ૨૦૧૭ અંક : ૧-૬

કૃતિસૂચિ

(ગુજરાતી આંકડા અંકનો મહિનો અને અંગ્રેજી આંકડા કૃતિના પૃષ્ઠક્રમાંક સૂચવે છે.)

◆ અધ્યક્ષીય

મર્યાદાભંગનું યુગપ્રવર્તન (ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના
૨૮મા જ્ઞાનસત્રનું અધ્યક્ષીય પ્રવચન) ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા ૦૧, 6-8

◆ અભ્યાસ

અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ : નારાયણ દેસાઈ શરીફા વીજળીવાળા ૦૨, 46-59
અંકીય માનવિકી (ડિજિટલ ટ્યુમેનિટીઝ)

- એક પરિચય હર્ષવદન ત્રિવેદી ૦૮, 48-54
આપણી ધરોહરસમું ચારણી સાહિત્ય શિવદાન ગઢવી ૦૮, 55-58

ઉત્તર હિંદમાં થોડાક દીવસો : ઓગણીસમી
સદીની અજ્ઞાત પ્રવાસકથા ઉર્વી તેવાર ૧૨, 38-47

કલાકારની સંસ્કારયાત્રા જયકર છો. જોશી ૦૮, 60-65
ગઝલકાર જલન માતરી રાજેશ વ્યાસ ‘મિસ્કીન’ ૧૦, 68-69

ગુજરાતી સાહિત્યમાં જૈનદર્શન કીર્તિદા શ્રેણિક શાહ ૦૩, 44-49
ચિનુ મોદીકૃત ‘લિસોટો’ વિજય શાસ્ત્રી ૦૪, 37-42

નાઝીર મનસુરીકૃત ‘ફિરંગી’ વાર્તામાં પ્રગટતું
પશ્ચિમ ભારતનું ગામડું અને સમાજના પ્રશ્નો મનોજ માહાવંશી ૦૭, 54-58

નંદબત્રીશી : વાચના અને અર્થઘટન બળવંત જાની ૦૮, 35-45
‘ફીણ-મોજા’થી ‘સમુદ્ર છલકે છે’ સુધીની જાતરા હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ ૦૨, 63-71

ભજનસાહિત્યનો ઇતિહાસ નરોત્તમ પલાણ ૦૮, 55-60
‘ભીલોનું ભારથ’ : મિખાઈલ બખ્તિનના

ચિંતનના સંદર્ભમાં અભ્યાસ દીપક રાવલ ૦૪, 42-51
ભોળાભાઈ પટેલનાં (પરબ) સંપાદકીય કિશોર વ્યાસ ૦૬, 59-70

* ‘પરબ’ વર્ષ : ૪૮ના દ્વિતીય અંક (જૂન ૨૦૦૬) પછી સબડિવિઝનલ મેજિસ્ટ્રેટ અમદાવાદની ઓફિસના આદેશ મુજબ ‘પરબ’નું રજિસ્ટ્રેશન નવેસરથી કરાવવાનું બન્યું હોઈ જુલાઈ ૨૦૦૬ના અંકથી ‘વર્ષ : ૧’ ‘અંક : ૧’ ક્રમાંક આપ્યો છે. ‘પરબ’નું સ્થાપનાવર્ષ ૧૯૬૦ છે.

શ્રી રઘુવીર ચૌધરીનું તેજમઢ્યું નારીચરિત્ર : રાજબા	ભીખાભાઈ પટેલ	૦૪, 52-57
‘વળાવી બા આવી’ : અવિસ્મરણીય રચના વીરવિજયજીનો ‘સુરસુંદરીરાસ’ તથા અન્ય કૃતિઓ (ઈ.સ. ૧૭૭૩-૭૪/૧૮૫૨)	મનસુખ સલ્લા	૦૨, 60-63
શબ્દબ્રહ્મના સાધક - સર ભગવતસિંહજી સાંપ્રત ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાનાં વહેણો :	આરતી ત્રિવેદી	૧૦, 62-68
થોડાંક નિરીક્ષણો	રેખા ભટ્ટ	૦૩, 50-55
હણહણાટી-ઓર્બિટ અને ઓર્બિટ બહાર	પત્ના ત્રિવેદી	૦૮, 45-54
◆ અહેવાલ	પ્રવીણ દરજી	૦૩, 39-44
અસ્મિતાપર્વ-20	અજય પાઠક	૦૬, 81-85
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૨૯મું જ્ઞાનસત્ર	અજય પાઠક	૦૧, 74-82
નવસારી ખાતે એકાંકી નાટ્યસત્ર	ધ્વનિલ પારેખ	૦૪, 58-59
◆ આ ક્ષણે		
‘કાન્ત’ની દોઢસોમી જન્મજયંતીએ	યોગેશ જોષી	૧૧, 6-8
ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીની સ્વાયત્તતા વિશે	યોગેશ જોષી	૦૭, 6
ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાની શતાબ્દી અને પાઠકસાહેબ	યોગેશ જોષી	૦૬, 6-12
◆ આપણી વાત	સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ	અંક ૧થી ૧૨
		૦૨, 85-86; ૦૪, 76-77; ૦૬, 86; ૦૭, 84; ૦૮, 70-72; ૦૯, 85-86; ૧૦, 82-83; ૧૧, 87-88; ૧૨, 64-67
આગામી કાર્યક્રમો		૦૮, 70-73
આમંત્રણ		૦૭, 84-85
૪૯મું અધિવેશન		૧૧, 89-91
૪૯મું અધિવેશન, શ્રી ગુજરાતી સેવા મંડળ, સિકંદરાબાદ		૧૦, 84-85
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૪૯મું અધિવેશન		૧૨, 65-66
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ - બંધારણ		૦૫, 66-89
ચૂંટણીના કાર્યક્રમો : વર્ષ ૨૦૧૮ થી ૨૦૨૦ સુધીના		૦૮, 74-76
પરિષદ અને તેના ઘટોકનાં અંદાજપત્રોનું સમગ્ર ચિત્ર		૦૪, 78-86
પરિષદના કાર્યક્રમો		૦૭, 85
પરિષદવૃત્ત		૦૧, 84-85
બે વર્ષના સાહિત્યનું સરવૈયું (૨૦૧૪-૨૦૧૫)		૦૪, 77
વર્ષ ૨૦૧૮થી ૨૦૨૦ માટે પ્રમુખ તરીકે શ્રી સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર		૧૧, 91
વર્ષ ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં પારિતોષિક		૦૮, 85-87
શોકસભા		૦૫, 64-65
સાહિત્યવૃત્ત		૦૧, 85-86; ૦૨, 86; ૦૪, 77; ૦૫, 64-65; ૦૬, 86; ૦૭, 86; ૦૮, 77; ૦૯, 86-87; ૧૦, 85-86; ૧૧, 88-89; ૧૨, 64-65

◆ આવરણ-કલ્પના		
ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા		૦૭, આ.પૃ.
◆ આવરણચિત્ર		
અર્પણા કૌર		૦૧, આ.પૃ. ૦૨
ગુલામ મોહમ્મદ શેખ		૧૨, આ.પૃ.
ગંગાદેવી		૦૯, આ. પૃ.; ૧૦, આ.પૃ.
જે. સુલતાન અલિ		૦૩, આ.પૃ.
સુંદરીબાઈ		૦૮, આ. પૃ.
હકુ શાહ		૦૫, આ. પૃ.
◆ આવરણચિત્ર સંદર્ભનોંધ		
પીયૂષ ઠક્કર		૦૧, 83; ૦૨, 83-84; ૦૩, 82-83; ૦૫, 62-63; ૦૮, 68-69; ૦૯, 88; ૧૦, 87-88; ૧૨, 70
◆ આસ્વાદ		
ઝંખનાના ઝણકારની સફળ પરિણતિ - કોણ ?	રાધેશ્યામ શર્મા	૧૨, 26-28
કવિતા		
અખાનું છપ્પાશાસ્ત્ર કવિશ્રી ધીરુ પરીખ પાસે...		
(છપ્પા : ધીરુ પરીખ)	રાધેશ્યામ શર્મા	૦૯, 44-47
ચંદ્રકાન્ત શેઠની બાળગદ્યાલયમાં પ્રવર્તતી		
અનુપમ રચના (બેસ, બેસ દેડકી ! : ચંદ્રકાન્ત શેઠ)	રાધેશ્યામ શર્મા	૦૪, 30-33
પ્રણવની દયા ખાતા સર્જકની ખુદ્દાર ખુમારી !		
(ઓમ્ સાંજનું આકાશ અને હું : રાવજી પટેલ)	રાધેશ્યામ શર્મા	૧૦, 22-24
વરસતા લીટા હેઠળ સર્જક...		
(કવિતા વિશે કવિતા : દિલીપ ઝવેરી)	રાધેશ્યામ શર્મા	૦૮, 32-34
સર્જક સિતાંશુરચિત સૂફી ઝંખનાનાં ખંજન		
(સૂફી દોહરા : સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર)	રાધેશ્યામ શર્મા	૦૬, 32-35
સારલ્યનું સૌંદર્ય સિદ્ધ કરતી કૃતિ...		
(છોડીને આવ તું : રાજેશ વ્યાસ ‘મિસ્કીન’)	રાધેશ્યામ શર્મા	૦૭, 52-53
◆ કવિતા		
અમદાવાદ	નલિન રાવળ	૦૮, 6
અમને માફ કરજે હંસ	પ્રવીણ પંડ્યા	૦૧, 11-15
અરીસો	રમણીક સોમેશ્વર	૦૫, 12
આ કેવું સ્મિત છે !	ભાવેશ ભટ્ટ	૦૪, 13
આખા નભને	બારીન મહેતા	૦૯, 19
આષાઢી સંગીત	નલિન રાવળ	૦૯, 6-8
ઉપાડી છે ગાંસડી વેઠની રે	યજ્ઞેશ દવે	૦૯, 10-17
એક વાદળે...	ભાવેશ ભટ્ટ	૦૯, 19
પરબ ❖ ડિસેમ્બર, 2017		73

એલાર્મ-કાવ્યો	રાજેન્દ્ર પટેલ	૦૫, 9-12
ઓછી પડી	ભાવિન ગોપાણી	૦૪, 13
કહે મનોહરદાસ	મનોહર ત્રિવેદી	૦૭, 24-27
કાયા	રાધેશ્યામ શર્મા	૧૨, 15
કાશી ભણી...	રાધેશ્યામ શર્મા	૦૩, 6
કાળ-ધર્મ...	હરેશ 'તથાગત'	૦૪, 15
કિશોર	નલિન રાવળ	૧૨, 11
ક્યાં સુધી ?	દક્ષા બી. સંઘવી	૦૬, 19
ગઝલ	હરીશ ધોબી	૦૩, 9
ગઝલ	ધ્વનિલ પારેખ	૦૩, 10
ગઝલ	રશીદ મીર	૦૫, 15
ગીત	હરીશ મીનાશ્રુ	૦૮, 6
ઘણી વાર	સંઘ્યા ભટ્ટ	૦૩, 9
ઘાસ	મણિલાલ હ. પટેલ	૦૭, 33
ચાર કાવ્યો (૧. આનંદલહરી, ૨. પ્રકાશરથ, ૩. સ્મરણોની કુંજમાં, ૪. નવું કાવ્ય)	નલિન રાવળ	૦૬, 15-16
ચાર ગઝલ	ઉદયન ઠક્કર	૦૪, 11-12
ચાર ગઝલ (૧. તસ્વીર છું, ૨. દુઃખ થયું, ૩. વિશેષ, ૪. બંધ છે)	હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ	૦૮, 20-21
ચાર ગઝલ (૧. હોય, 2. નિરાંતે એ જ ઊંઘે છે, ૩. આંચ નહિ આવે, 4. તે કહે છે)	મનોહર ત્રિવેદી	૦૧, 9-10
ચાલ્યા ગયા	પારુલ ખખ્ખર	૦૮, 12
જનકદુહિતા	પ્રફુલ્લ રાવલ	૦૨, 9-10
જીર્ણ દુર્ગ	વિજય રાજયગુરુ	૦૫, 14
ઝાડ જીવે ચિક્કાર	ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ	૦૭, 30
ટહુકે બાંધ્યું છે અમે વંન	મુકુન્દ પરીખ	૦૬, 18-19
ટેકરી ટહુકાય એવું	કરસનદાસ લુહાર	૦૭, 29
તપસી ઊભા ધ્યાન ધરીને	ઊજમશી પરમાર	૦૨, 8
તમે આવો	મણિલાલ હ. પટેલ	૦૭, 32-33
તમે આવ્યા	દક્ષા વ્યાસ	૦૭, 30-31
તાડ	વિભા નાયક	૧૨, 15
તાન્કા	ઉમેશ જોષી	૦૪, 12
તાન્કા	ધનસુખલાલ પારેખ	૦૫, 13
તું	રાધેશ્યામ શર્મા	૦૭, 31-32
ત્રણ ગઝલ (૧. સ્નેહ આગળ જઈ ઊભા, ૨. પૂછ્યું છે જ ક્યાં, ૩. મીઠા મીઠા)	મહેન્દ્ર જોશી	૧૨, 16-17

ત્રણ ગઝલ (૧. કાયકી કાયા, ૨. જીવણને નીંદરું ના'વે, ૩. અહીંયાં કામ નથી)	લલિત ત્રિવેદી	૦૨, 6-7
ત્રણ ગઝલ (૧. ખુદને નિરાંતે સાંભળું, ૨. તમને શોધું, ૩. વર્ષો પછી વતનમાં...)	રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'	૧૦, 6-7
દસ કાવ્યો (૧. ન્યૂજર્સી, ૨. જોઉં છું, ૩. લોંગવુડ ગાર્ડન્સ પેનસિલેવલીઆ, ૪. અમ્પાયર સ્ટેટસ બિલ્ડિંગ પરથી ન્યૂયોર્કદર્શન, ૫. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની જન્મભૂમિ ફિલાડેલ્ફિઆ, ૬. વોશિંગ્ટન ડી.સી., ૭. કેસિનો સિટી એલેક્ઝાન્ડ્રિઆ, ૮. નાયગ્રાફોલ્સ, ૯. વિદાય, ૧૦. અમેરિકા)	નલિન રાવળ	૦૪, 6-10
દીવાલને	કિસન સોસા	૦૮, 9
દેખતી માનો આંધળો કાગળ	અરવિંદ ભટ્ટ	૦૩, 11
ના રહી	હરીશ ધોબી	૦૮, 12
પરપોટાના તળિયે	જિતેન્દ્ર પ્રજાપતિ	૧૨, 15
પાણી	હરીશ ધોબી	૦૫, 15
પાવાગઢ	મેહુલ દેવકલા	૦૬, 16-18
પાંચ કાવ્યો (૧. મૂળિયેથી જ ડસેલો છે કાલસર્પ ૨. ક્યાં સુધી મારે ખડા રહેવાનું? ૩. ખુદના ચહેરાની ખોજ ૪. તમે મને એક નામ આપો અને...૫. હું તે જ તું?)	ચંદ્રકાન્ત શેઠ	૧૨, 7-11
ફાંફાં મારે છે	અરવિંદ ભટ્ટ	૦૨, 12
બે કાવ્યો (૧. શોધ ૨. સફાળી)	રાધેશ્યામ શર્મા	૦૪, 16
બે કાવ્યો (૧. હજી હમણાં સુધી, ૨. હમણાં હમણાં)	રાજેશ પંડ્યા	૧૨, 12-14
બે કાવ્યો (૧. એક ફાનસ, ૨. આંખ)	દક્ષા પટેલ	૦૩, 13-14
બે કાવ્યો (૧. પ્રભાતે, ૨. આ કેવું !)	યોસેફ મેકવાન	૦૩, 7-8
બે કાવ્યો (૧. મોઢું બીજી બાજુ ફેરવી, ૨. શબ્દકોશમાં પડી રહેલા શબ્દો)	સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈ	૦૭, 28-29
બે કાવ્યો (૧. વાત એક ચકલાની, ૨. તમારો)	ચંદ્રકાન્ત શેઠ	૦૬, 13-15
બે ગઝલ	હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ	૦૪, 14-15
બે ગઝલ	અનંત રાઠોડ	૦૮, 11
બે ગઝલ (૧. ગુર્જરીની પરબમાં, ૨. ઉત્તર ન આપીએ !)	મુસાફિર પાલનપુરી	૦૮, 10
બે ગઝલ (૧. દુઃખ, 2 સમજ્યા)	હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ	૦૧, 16
બે ગીત (૧ યાયાવરી..., 2. તૃષ્ણા...)	વીરુ પુરોહિત	૧૦, 11-12
બંધ છે	ભરત વિઝુડા	૦૨, 12
મન	સુધીર પટેલ	૦૩, 10
મન	વિજય રાજયગુરુ	૦૩, 12

મા	રમણીક સોમેશ્વર	૦૮, 17-18
મા રાજી	રક્ષા શુક્લ	૦૫, 13
માણસનું કરડવું	કિસન સોસા	૦૫, 14
માત્ર એક સાચા શબ્દ માટે	બારીન મહેતા	૧૦, 8-10
માયા	ઈન્દુ જોશી	૦૨, 11
મારા ખુલ્લા સદમાં...	યોગેશ જોષી	૦૮, 13
મુક્ત ઘર છું	રવીન્દ્ર પારેખ	૦૫, 16
મૃત્યુને	નિરંજન ભગત	૦૭, 24
રચના	રાધેશ્યામ શર્મા	૦૮, 9
રાજીપાને યાદ કર્યો છે !	કિશોર જીકાદરા	૦૨, 8
રાત વિશે જ્યાં પૂછ્યું ત્યાં તો...	ભાવેશ ભટ્ટ	૦૩, 12
લખ	હર્ષદ ચંદારાણા	૦૮, 9
લઘુકાવ્ય	પારસ એસ. હેમાણી	૦૬, 20
વીજળી (૧. વીજળીની પ્રતીક્ષા, 2. વીજળી, ૩. વીજળીનો તાર)	મનીષા જોષી	૦૮, 7-9
વૃક્ષ	પ્રભુ પહાડપુરી	૦૮, 11
વંચના	રાધેશ્યામ શર્મા	૧૦, 7
વ્હાલા પંચક (૧. મહેણું, 2. બોલાવી, 3. તેડાલા ૪. કહેણ, 5. નવલી નિશાળ)	સંજુ વાળા	૦૫, 7-9
સફરજન	રાધેશ્યામ શર્મા	૦૮, 13
સ્મિત વેરતો મોગરો...!	મુકુન્દ પરીખ	૦૩, 8
સુખ	વિજય રાજયગુરુ	૦૭, 31
હટાવી છે	હર્ષ ભ્રમભટ્ટ	૦૬, 20
Halloween (હેલોવીન)	યોગેશ જોષી	૧૦, 13-15
હોય છે	અહમદ મકરાણી	૧૦, 12
◆ કાન્ત : કાવ્ય-આયમન		
અગતિગમન	કાન્ત	૧૧, 94
અતિજ્ઞાન	કાન્ત	૧૧, 94-96
આપણી રાત	,,	૧૧, 96-97
ઉદ્ગાર	,,	૧૧, ૯૭
ઉપહાર	,,	૧૧, 9૮
ચક્રવાકમિથુન	,,	૧૧, 98-102
ચંદાને સંબોધન	,,	૧૧, 102
મનોહર મૂર્તિ	,,	૧૧, 102-103
વસંતવિજય	,,	૧૧, 103-108
વિપ્રયોગ	,,	૧૧, 108
સાગર અને શશી	,,	૧૧, 09

◆ કાન્ત : પર્યવલોકન વિશેષાંક

ઉપેક્ષિત પણ અગત્યનો ગ્રંથ ! 'શિક્ષણનો ઇતિહાસ' મનસુખ સલ્લા		૧૧, 73-79
કાન્ત : પર્યવલોકન	ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા	૧૧, 17-18
કાન્તનાં ખણકાવ્યો સિવાયનાં કાવ્યો		
વિશે થોડુંક	જયદેવ શુક્લ	૧૧, 33-38
'કાન્ત'નાં નાટકો	સતીશ વ્યાસ	૧૧, 62-64
કાન્તના પત્રો : કવિની આંતર વ્યથાકથા	નિવ્યા પટેલ	૧૧, 80-86
'કાન્ત'ના વિવેચનનું વિવેચન	શિરીષ પંચાલ	૧૧, 46-61
'કાન્ત'ની કવિતામાં ત્રણ 'આજ' અંગે એક પ્રારંભિક નોંધ	સિતાંશુ યશસ્વન્દ્ર	૧૧, 9-16
કાન્તનો યુગ અને જીવનસંદર્ભ	પ્રફુલ્લ રાવલ	૧૧, 19-23
ધીમે ધીમે છટાથી વિકસિત થતાં કાન્તનાં ખંડકાવ્યો	રાજેશ પંડ્યા	૧૧, 24-32
'રોમન સ્વરાજ્ય'ની વર્તમાન પ્રસ્તુતતા	રમેશ બી. શાહ	૧૧, 65-72
'સિદ્ધાંતસારનું અવલોકન'માં કાન્તની પ્રસ્થાપના અથવા આછીપાટળી પ્રશંસા અને અધઝાઝેરી ટીકાભર્યું 'સિદ્ધાંતસારનું અવલોકન'	વિજય પંડ્યા	૧૧, 39-45

◆ દશ્યશ્રાવ્ય

નસીરુદ્દીન શાહ : એક અનોખી પ્રતિભા	ભરત દવે	૧૦, 70-74

◆ નવલકથાના અંશો

રચાતી નવલકથાના અંશો : સોનાની દ્વારિકા	હર્ષદ ત્રિવેદી	૦૭, 59-69

◆ નિબંધ

ઘંટી	રમેશ કોઠારી	૦૧, 29-33
ચોકઠું	કિશોર વ્યાસ	૦૮, 33-35
નાભિનાળ	ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ	૦૨, 24-26
બાપાનો વારસો	ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ	૧૦, 19-21
બ્રહ્મલીન સૂફી દરવિશોની દુનિયામાં	ભારતી રાણે	૦૫, 24-29
લીમડો ઝૂકે લેલુંબ રે	સ્વાતિ મેઢ	૦૪, 25-29
વીશી	રમેશ કોઠારી	૦૩, 26-29

◆ પત્રસેતુ

ભૂલસુધારણા	એન. એલ. રાઠોડ	૦૪, 88-89
મારા મૃત્યુ સાથે તારું મૃત્યુ	દીપક મહેતા	૦૩, 84-85
	નીલા શાહ	૦૪, 87-88
	એન. એલ. રાઠોડ	૦૬, 88
	નરોત્તમ પલાણ	૦૮, 89

સપ્ટેમ્બરના 'પરબ'નું આવરણચિત્ર	મહેન્દ્ર પુરોહિત સુરેશ શુક્લ	૦૬, 87-88 ૦૭, 87
◆ પરિચય		
કવિતામાં માટીની સુગંધ લઈને આવતા તેલુગુ ભાષાના અગ્રણી કવિ એન. ગોપી	રમણીક સોમેશ્વર	૦૧, 46-50
◆ પુનરપિ		
માસ્તર નંદનપ્રસાદ	નિરંજન ભગત	૦૮, 81-84
◆ પ્રકીર્ણ		
અનુવાદ : ગૌણત્વની સભાનતા ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક દ્વારા ગુજરાતનાં દોઢસો-બસો વર્ષ પર હરખ થાય એવો દૃષ્ટિપાત	અરુણા જાડેજા એસ. ડી. દેસાઈ	૦૮, 73-80 ૦૨, 72-78
સર્જકતા : આત્મભક્ષણની પ્રક્રિયા	ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા	૦૩, 56-58
◆ પ્રમુખીય		
સ્વાયત્તતા : એક મોંઘી જણસ	ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા	૦૭, 7-8
—	ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા	૧૨, 6
◆ પ્રસ્તાવના		
લોકગીતા સ્વાદને શતાબ્દી તિલક	નરોત્તમ પલાણ	૦૬, 43-45
◆ પ્રાસંગિક		
કેન્દ્રબિંદુ વગરના વર્તુળનું સૌંદર્ય દર્શાવતા અનેક એક...	રાધેશ્યામ શર્મા	૦૫, 47-51
ગુજરાતી નિબંધોનો જુદો વળાંક 'નર્મદચંદ્રક'થી નવાજાયો	હસિત મહેતા	૦૫, 51-61
હર્ષદ ત્રિવેદીને કુમારચંદ્રક	નરોત્તમ પલાણ	૧૨, 48-50
◆ ભારતીય સાહિત્ય		
રત્નકરણની પત્ની	ચંદ્રિકા બાલન, અનુ. રમણ સોની	૦૭, 44-51
◆ લલિતગદ્ય		
પંખીની પાળીએ ના વાણી બારી પાસે	જગદીશચંદ્ર ત્રિવેદી રાજેન્દ્ર પટેલ	૦૬, 26-28 ૦૮, 28-29
સ્મરણ : લીમડો	ધરમાભાઈ શ્રીમાળી	૦૭, 41-43
◆ વક્તવ્ય		
કવિતા : કાળાતીત ક્ષણો	કમલ વોરા	૦૬, 40-42
ધીરુબહેનનો પરિચય	નૌશિલ મહેતા	૦૭, 70-76

પુરસ્કાર મીમાંસા	ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા	૧૦, 53-54
પુરસ્કાર મીમાંસા	અચ્યુત યાજ્ઞિક	૧૦, 55-61
◆ વાર્તા		
આશના શું બોલે ?	નીલમ દોશી	૦૫, 17-23
એક દલિત શિક્ષકની આત્મકથા	પ્રવીણ ગઢવી	૧૨, 18-25
અં...કલ	ગિરિમા ધારેખાન	૦૬, 21-25
ઈમરજન્સી	કેતન કારિયા	૦૩, 20-25
ઊંડણ ચરકલડી	મહેન્દ્રસિંહ પરમાર	૦૩, 15-20
ટોપીઓ ભરતી સ્ત્રીઓ	ગિરીશ ભટ્ટ	૦૨, 16-23
ધૂણી	દીના પંડ્યા	૦૧, 26-28
પુસ્તક અને કાળું મેઘધનુષ	દીવાન ઠાકોર	૦૭, 34-40
મારો ભટૂર માંડ માંડ જડ્યો સે !	રમેશ ર. દવે	૦૧, 17-25
રૂપો	જગદીશચંદ્ર ત્રિવેદી	૧૦, 16-18
વધ	અંજલિ ખાંડવાળા	૦૮, 14-18
વલુરાટ	કંદર્પ ર. દેસાઈ	૦૪, 17-24
વૃંદાવન	ગુણવંત વ્યાસ	૦૮, 18-22
સત્યનારાયણની કથા	પ્રવીણસિંહ ચાવડા	૦૮, 22-32
હજુ ત્રણ બાકી...	રજનીકુમાર પંડ્યા	૦૨, 13-15
◆ વિદેશી સાહિત્ય		
આખરી પાઠ	અલફાન્સો ડોડેટ અનુ. પુષ્કરરાય જોષી	૦૨, 40-45
Ant and the grasshopper	વિલિયમ સમરસેટ મોમ, મુક્ત અનુ. સુરેશ ગઢવી	૦૫, 30-33
જે. આલ્ફ્રેડ પુફોકનું પ્રેમ-ગીત	ટી. એસ. એલિઅટ, અનુ. પ્રદીપ ખાંડવાળા	૦૩, 30-38
જેસુ સ્ટુઅર્ટ (Jesse Stuart)	ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ	૦૨, 27
નવલકથાકાર ડેવિડ હર્બટ લોરેન્સ (૧૮૮૫-૧૯૩૦)	સુરેશ શુક્લ	૦૧, 34-35
બે કાવ્યો	મિરોસ્લાફ હોલુબ, અનુ. હરીશ મીનાશ્રુ	૦૮, 36-38
ભાવુક્તા	ઓસામા અલ દીનાસોઉરી અનુ. દીપક રાવલ	૦૮, 30-31
ભાંગેલું ચેરી વૃક્ષ	જેસી સ્ટુઅર્ટ, અનુ. મોહનલાલ પટેલ	૦૨, 28-40
રાજાઓનો અંતિમ દાવો	સ્ટીફન સ્પેન્ડર, અનુ. પ્રદીપ ખાંડવાળા	૦૬, 29-31
વર્જિનીઆ વુલ્ફ : (૧૮૮૨-૧૯૪૧)	અનુ. સુરેશ શુક્લ	૦૮, 38-43

◆ વિવેચન			
૨૧મી સદીમાં પાશ્ચાત્ય વિવેચનના પ્રવાહો	હર્ષવદન ત્રિવેદી	૦૬, 46-58	
◆ વિશેષ			
ઊડતી નજરે અવલોકન વિશ્વ	રઘુવીર ચૌધરી	૧૦, 25-52	
કવિતાલેખનની પિછવાઈ	ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા	૦૬, 36-39	
પત્રસેતુ	સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર	૦૭, 17-20	
પત્રસેતુ	વિષ્ણુ પંડ્યા	૦૭, 21-22	
પત્રસેતુ : સરકારનિષ્ઠા અને તર્કછળ	રમણ સોની અને બીજા	૦૭, 22-23	
પરિષદપ્રમુખ : સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર	રમણ સોની	૧૨, 29-32	
વાત સ્વાયત્તાની	પ્રહુલ્લ રાવલ	૦૭, 9-12	
સાહિત્ય ઈતિહાસનાં યુગવિભાજનો અને			
એનાં બદલાતાં સાહિત્યશાસ્ત્રો	ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા	૧૨, 33-37	
સાહિત્ય સ્વાયત્ત હોય, સરકાર નહીં	પરેશ નાયક	૦૭, 15-16	
સ્વાયત્તા એટલે નિષ્ણાતોની નિર્ણાયક સામેલગીરી	રઘુવીર ચૌધરી	૦૭, 12-14	
◆ વ્યાખ્યાન			
તેલુગુ-ગુજરાતીનું આદાન-પ્રદાન	એન. ગોપી, અનુ. પ્રહુલ્લ રાવલ	૦૧, 51-55	
◆ શ્રદ્ધાંજલિ			
અમેરિકન નાટ્યકાર એડવર્ડ આલ્બી	ભરત દવે	૦૧, 64-73	
ગુજરાતી રંગભૂમિનો એક સૂર આથમી ગયો...	પરેશ વ્યાસ	૧૨, 62-63	
નખશિખ અભ્યાસી : વિનોદ અધ્વર્યુ	મનસુખ સલ્લા	૦૧, 61-63	
◆ સચ્ચિદાનંદ સન્માન			
ગુલામમોહમ્મદ શેખ-૨૦૧૩	યજ્ઞેશ દવે	૦૮, 78-79	
ધ્રુવ ભટ્ટ-૨૦૧૪	ઉષા ઉપાધ્યાય	૦૮, 79-82	
મોહન પરમાર-૨૦૧૬	કિરીટ દૂધાત	૦૮, 82-84	
◆ સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન			
અરૂઢ શૈલીના કાવ્યાસ્વાદો			
(રચનાને રસ્તે : ૧૦૧ કાવ્ય-આસ્વાદો : રાધેશ્યામ શર્મા)	મણિલાલ હ. પટેલ	૦૮, 66-68	
આસ્વાદ્ય રચનાઓ			
(ગતિ : પૂજા તત્સત્)	હિમાંશી શેલત	૦૩, 59-61	
એકાન્તમાં ઊડતાં રહેતાં નક્ષત્રોની આનંદલીલા...			
(એકાન્તમાં ઊડેલાં નક્ષત્રો : રાધેશ્યામ શર્મા)	સિલાસ પટેલિયા	૦૭, 79-82	

કૃતિકેન્દ્રી લખાણો : 'કૃતિગત'			
(કૃતિગત : વિજય શાસ્ત્રી)	કલ્પના દવે	૦૭, 82-83	
કોસરોડ : પરિપક્વ ભાવ-વિચારસૃષ્ટિ અને			
કસાયેલી અભિવ્યક્તિમાંથી નીપજેલું નવનીત			
(કોસરોડ : વર્ષા અડાલજા)	સોનલ પરીખ	૦૩, 61-66	
ગુજરાતી બાળસાહિત્યમાં એક નવો પ્રયોગ :			
બાલરહસ્ય કથાઓ (બાલરહસ્યકથાઓ			
(ભાગ ૧ થી ૪) : યશવન્ત મહેતા)	નટવર પટેલ	૦૧, 58-60	
ગ્રંથરૂપમાં તુલનાત્મક કથાઅભ્યાસનું પહેલું કાર્ય			
(ગુજરાતની અને રાજસ્થાનની કથાઓ : હસુ યાજ્ઞિક)	અરુણ જે. કક્કડ	૦૩, 68-81	
જળ પર સુરેખ લકીર			
(જળ પર લકીર : સુધીર પટેલ)	ઉર્વીશ વસાવડા	૦૬, 78-80	
જિજ્ઞાસુ પુસ્તકપ્રેમીઓનું અવલોકન-વિશ્વ			
(અવલોકન-વિશ્વ : સંપા. રમણ સોની)	ઉંકેશ ઓઝા	૦૮, 59-61	
દસ્તાવેજસંગ્રહ (દસ્તાવેજસંગ્રહ : રસીલા કડિયા)	મણિભાઈ પ્રજાપતિ	૧૨, 54-57	
નાટકના વાસ્તવનો આલેખ આપતો ગ્રંથ - વાસ્તવવાદી નાટક			
(વાસ્તવવાદી નાટક - વૈશ્વિક પરિવેશમાં : ભરત દવે)	અભિજિત વ્યાસ	૦૪, 65-68	
પરિવારના મેળામાં			
(પરિવાર-કાવ્યો : સંપા. શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, ઊર્મિલા ઠાકર)	કીર્તિદા શાહ	૧૦, 75-79	
પ્રજાતંત્રમાં જાહેરતંત્રનો અચ્છો અંદાજ			
(વહીવટની વાતો : કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિક)	ઉંકેશ ઓઝા	૦૪, 72-75	
પ્રતિબિંબ : આપણા ઘરસંસારનું			
(આપણો ઘરસંસાર : સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી)	શ્રદ્ધા ત્રિવેદી	૧૨, 59-61	
બાળકથાની ઈષ્ટ દિશા			
(ગૂર્જર બાળવાર્તા વૈભવ શ્રેણી : શ્રદ્ધા ત્રિવેદીની શ્રેષ્ઠ બાળવાર્તાઓ : સંપા. યશવન્ત મહેતા અને શ્રદ્ધા ત્રિવેદી)	ઈશ્વર પરમાર	૧૦, 79-81	
ભૂકંપમાં પ્રગટતી માનવીય સંવેદનાની			
ગુજરાતી નવલિકાઓ (ભૂકંપ... અને ભૂકંપ : સંપા. ભરત ઠાકોર)	સંજય મકવાણા	૦૮, 68-72	

રસસભર દીર્ઘકથાઓ (કથા પંચામૃત : મોનિકા ગજેન્દ્રગડકર)	કાન્તિ પટેલ	૦૮, 61-67
રાગ અને રંગના ઉત્સવનું ઐશ્વર્ય (રાગરંગ : અભિજિત વ્યાસ)	સેજલ શાહ	૦૭, 77-79
વાર્તાઓનું વ્યસન (બાળવાર્તાસંગ્રહો : ચંદ્રકાન્ત શેઠ)	ઈશ્વર પરમાર	૦૩, 66-68
વિચાર-મનન સ્ફુલિંગોની દીપમાળા (દીવે દીવે દેવ : ચંદ્રકાન્ત શેઠ)	અજય પાઠક	૦૪, 69-72
વિલક્ષણ રસથી છલોછલ જર્મન વાર્તાઓનું ભાષાન્તર (અમેરિકા છે ને, છે જ નહીં : રમણ સોની)	રાધેશ્યામ શર્મા	૧૨, 51-54
‘વૃદ્ધશતક’ વિશે (વૃદ્ધશતક : કમલ વોરા)	મણિલાલ હ. પટેલ	૦૪, 60-64
વૈવિધ્ય અને નાવીન્ય (પોલિટેકનિક : મહેન્દ્રસિંહ પરમાર)	હિમાંશી શેલત	૦૬, 71-73
સહજતા અને સ્વાભાવિકતાનો રસ (હારોહાર : ઊજમશી પરમાર)	વિજય શાસ્ત્રી	૦૬, 73-75
‘સહસા’નાં સોનેટ (સહસા : જશવંત લ. દેસાઈ) સાહિત્યરસિકનો સ્વાધ્યાય (વત્સલનાં નયનનો અને બીજા વિવેચનલેખો : મધુસૂદન કાપડિયા)	દક્ષા વ્યાસ	૧૨, 57-59
સૌને ગમે તેવી એક છોકરી : નામે લાવણ્ય (મારું નામ લાવણ્ય : ગિરીશ ભટ્ટ)	સતીશ વ્યાસ	૦૨, 79-82
હૃદયલિપિની કવિતા (હૃદયલિપિ : ભારતી રાણે)	શ્રદ્ધા ત્રિવેદી	૦૧, 56-58
	દક્ષા વ્યાસ	૦૬, 75-78
◆ સૂચિ ‘પરબ’ ૨૦૧૭ : વાર્ષિકસૂચિ	ઊર્મિલા ઠાકર, પરિંદા પટેલ	૧૨, 71-87
◆ સ્મરણ ૨૬ જુલાઈ, ૨૦૦૫	ઊર્મિલા ઠાકર, પરિંદા પટેલ	૦૮, 23-27
◆ સ્મરણાંજલિ અલવિદા બારાડીસાહેબ ચિનુભાઈના ચિરંતન મૌન પ્રસંગે... જીના ઈસીકા નામ હૈ... (જનક ઝરમર) પ્રાણજીવન મહેતા : કાગળમાં ના ઊતરેલી કળતરના કવિ	પ્રવીણ પંડ્યા ચંદ્રકાન્ત શેઠ રવીન્દ્ર પારેખ કિરીટ દૂધાત	૦૫, 34-39 ૦૪, 34-36 ૦૫, 43-46 ૦૫, 40-42

કર્તાસૂચિ

(નોંધ : ગુજરાતી આંકડા અંકનો મહિનો અને અંગ્રેજી આંકડા કૃતિના પૃષ્ઠક્રમાંક દર્શાવે છે. ‘*’ આવરણપૃષ્ઠ સૂચવે છે)	
અચ્યુત યાજ્ઞિક	૧૦, 55-61
અજય પાઠક	૦૧, 74-82; ૦૪, 69-72; ૦૬, 81-85
અનંત રાઠોડ	૦૮, 11
અર્પણા કૌર	૦૧, *આ.પૃ.; ૦૨, *આ. પૃ.
અભિજિત વ્યાસ	૦૪, 65-68
અરવિંદ ભટ્ટ	૦૨, 12; ૦૩, 11
અરુણ જે. કક્કડ	૦૩, 68-81
અરુણા જાડેજા	૦૮, 73-80
અલફાન્સો ડોડેટ	૦૨, 40-45
અશ્વિની બાપટ	૦૮, 23-27
આરતી ત્રિવેદી	૧૦, 62-68
આહમદ મકરાણી	૧૦, 12
એન. એલ. રાઠોડ	૦૬, 88; ૦૪, 88-89
એન. ગોપી	૦૧, 51-55
એસ. ડી. દેસાઈ	૦૨, 72-78
ઓસામા અલ દીનાસોઉરી	૦૮, 30-31
અંજલિ ખાંડવાળા	૦૮, 14-18
ઈન્દુ જોશી	૦૨, 11
ઈશ્વર પરમાર	૦૩, 66-68; ૧૦, 79-81
ઉદયન ઠક્કર	૦૪, 11-12
ઉમેશ જોષી	૦૪, 12
ઉર્વી તેવાર	૧૨, 38-47
ઉર્વીશ વસાવડા	૦૬, 78-80
ઉષા ઉપાધ્યાય	૦૮, 79-82
ઊજમશી પરમાર	૦૨, 8
ઊર્મિલા ઠાકર અને પરિંદા પટેલ	૧૨, 71-87
કમલ વોરા	૦૬, 40-45
કરસનદાસ લુહાર	૦૭, 29
કલ્પના દવે	૦૭, 82-83
કાન્ત	૧૧, 94-109
કાન્તિ પટેલ	૦૮, 61-67
કિરીટ દૂધાત	૦૫, 40-42; ૦૮, 82-84
કિશોર જીકાદરા	૦૨, 8

ક્રિશોર વ્યાસ	૦૮, 33-35; ૦૬, 59-70
ક્રિસન સોસા	૦૫, 1૪; ૦૮, 9
કીર્તિદા શ્રેણિક શાહ	૦૩, 44-49
કીર્તિદા શાહ	૧૦, 75-79
કેતન કારિયા	૦૩, 20-25
કંદર્પ ર. દેસાઈ	૦૪, 17-24
ગિરિમા ઘારેખાન	૦૬, 21-25
ગિરીશ ભટ્ટ	૦૨, 16-23
ગુણવંત વ્યાસ	૦૮, 18-22
ગુલામ મોહમ્મદ શેખ	*૧૨, આ.પૃ.
ગંગાદેવી	૦૮, *આ.પૃ; ૧૦, *આ.પૃ.
ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા	૦૧, 6-8; ૦૩, 56-58; ૦૬, 36-39; ૦૭, 7-8; ૦૭, *આ.પૃ; ૧૦, 53-54, ૧૧૧, 17-18; ૧૨, 6; 33-37
ચંદ્રકાન્ત શેઠ	૦૪, 34-36; ૦૬, 13-15; ૧૨, 7-11
ચંદ્રિકા બાલન	૦૭, 44-51
જગદીશચંદ્ર ત્રિવેદી	૦૬, 26-28; ૧૦, 16-18
જયકર છો. જોશી	૦૮, 60-65
જયદેવ શુક્લ	૧૧, 33-38
જિતેન્દ્ર પ્રજાપતિ	૧૨, 15
જે. સુલતાન અલિ	૦૩, *આ.પૃ.
જેસી સ્ટુઅર્ટ	૦૨, 28-40
ટી. એસ. એલિઅટ	૦૩, 30-38
ડંકેશ ઓઝા	૦૪, 72-75; ૦૫, 59-61
દક્ષા પટેલ	૦૩, 13-14
દક્ષા બી. સંઘવી	૦૬, 19
દક્ષા વ્યાસ	૦૬, 75-78; ૦૭, 30-31; ૧૨, 57-59
દીવાન ઠાકોર	૦૭, 34, 40
દીના પંડ્યા	૦૧, 26-28
દીપક મહેતા	૦૩, 84-85
દીપક રાવલ	૦૪, 42-51; ૦૮, 30-31
ધનસુખલાલ પારેખ	૦૫, 1૩
ધરમાભાઈ શ્રીમાળી	૦૭, 41-43
ધ્વનિલ પારેખ	૦૩, 10; ૦૪, 58-59
નટવર પટેલ	૦૧, 58-60
નરોત્તમ પલાણ	૦૬, 43-45; ૦૮, 55-60; ૦૮, 89; ૧૨, 48-50
નલિન રાવળ	૦૪, 6-10; ૦૬, 15-16; ૦૫, 6; ૦૮, 6-8; ૧૨, 11

નિરંજન ભગત	૦૭, 24; ૦૮, 81-84
નિવ્યા પટેલ	૧૧, 80-86
નીલમ દોશી	૦૫, 17-23
નીલા શાહ	૦૪, 87-88
નૌશિલ મહેતા	૦૭, 70-76
પદ્મા ત્રિવેદી	૦૮, 45-54
પરિંદા પટેલ અને ઊર્મિલા ઠાકર	૧૨, 71-87
પરેશ નાયક	૦૭, 15-16
પરેશ વ્યાસ	૧૨, 62-63
પારસ એસ. હેમાણી	૦૬, 2૦
પારુલ ખખર	૦૮, 12
પીયૂષ ઠક્કર	૦૧, 8૩; ૦૨, 83-84; ૦૩, 82-83; ૦૫, 62-63; ૦૮, 68-69; ૦૮, 88; ૧૦, 87-88; ૧૨, 70
પુષ્કરરાય જોષી	૦૨, 40-45
પ્રદીપ ખાંડવાળા	૦૩, 30-38; ૦૬, 29-31
પ્રફુલ્લ રાવલ	૦૧, 51-55, 84-86; ૦૨, 9-10, 85-86; ૦૩, 86-88; ૦૪, 76-86; ૦૫, 64-89; ૦૬, 8૬; ૦૭, 9-12, 84-86; ૦૮, 70-77, 85-87; ૦૮, 85-87; ૧૦, 82-86; ૧૧, 19-23, 87-91; ૧૨, 66-67
પ્રભુ પહાડપુરી	૦૮, 11
પ્રવીણ ગઢવી	૧૨, 18-25
પ્રવીણ દરજી	૦૩, 39-44
પ્રવીણ પંડ્યા	૦૧, 11-15; ૦૫, 34-39
પ્રવીણસિંહ ચાવડા	૦૮, 22-32
બળવંત જાની	૦૮, 35-45
બારીન મહેતા	૦૮, ૧૮; ૧૦, 8-10
ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ	૦૨, 24-27; ૦૭, 3૦; ૧૦, 19-21
ભરત દવે	૦૧, 64-73; ૧૦, 70-74
ભરત વિંજુડા	૦૨, 12
ભારતી રાણે	૦૫, 24-29
ભાવિન ગોપાણી	૦૪, 13
ભાવેશ ભટ્ટ	૦૩, 12; ૦૪, 13; ૦૮, 19
ભીખાભાઈ પટેલ	૦૪, 52-57
મણિભાઈ પ્રજાપતિ	૧૨, 54-57
મણિલાલ હ. પટેલ	૦૪, 60-64; ૦૭, 32-33; ૦૮, 66-68
મનસુખ સલ્લા	૦૧, 61-63, ૦૨, 60-63; ૧૧, 73-79

મનીષા જોષી	૦૮, 7-9
મનોજ માઠાવંશી	૦૭, 54-58
મનોહર ત્રિવેદી	૦૧, 9-10; ૦૭, 24-27
મહેન્દ્ર જોશી	૧૨, 16-17
મહેન્દ્ર પુરોહિત	૦૬, 87-88
મહેન્દ્રસિંહ પરમાર	૦૩, 15-20
મિરોસ્લાફ હાણલુબ	૦૮, 36-38
મુકુન્દ પરીખ	૦૬, 18-19; ૦૩, 8
મુસાફિર પાલનપુરી	૦૮, 10
મેહુલ દેવકલા	૦૬, 16-18
મોહનલાલ પટેલ	૦૨, 28-40
યજ્ઞેશ દવે	૦૮, 78-79; ૦૮, 10-17
યોગેશ જોષી	૦૬, 6-12; ૦૭, 6; ૦૮, 13; ૧૦, 13-15; ૧૧, 6-8
યોસેફ મેકવાન	૦૩, 7-8
રક્ષા શુક્લ	૦૫, 13
રઘુવીર ચૌધરી	૦૭, 12-14; ૧૦, 25-52
રજનીકુમાર પંડ્યા	૦૨, 13-15
રમણ સોની	૦૭, 44-51; ૧૨, 29-32
રમણ સોની અને બીજા	૦૭, 22-23
રમણીક સોમેશ્વર	૦૧, 46-50; ૦૫, 12; ૦૮, 17-18
રમેશ કોઠારી	૦૧, 29-33; ૦૩, 26-29
રમેશ ર. દવે	૦૧, 17-25
રમેશ બી. શાહ	૧૧, 65-72
રવીન્દ્ર પારેખ	૦૫, 16, 43-46
રશીદ મીર	૦૫, 15
રાજેશ પંડ્યા	૧૧, 24-32, 1૨, 12-14
રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'	૧૦, 6-7, 68-69
રાધેશ્યામ શર્મા	૦૩, 6; ૦૪, 1૬, 30-33; ૦૫, 47-51; ૦૬, 32-35; ૦૭, 31-32, 52-53; ૦૮, 13, 32-34; ૦૮, 9, 44-47; ૧૦, 7, 22-24; ૧૨, 15; 26-28, 51-54
રેખા ભટ્ટ	૦૩, 50-55
લલિત ત્રિવેદી	૦૨, 6-7
વિજય પંડ્યા	૧૧, 39-45
વિજય રાજયગુરુ	૦૩, 1૨; ૦૫, 14; ૦૭, 31
વિજય શાસ્ત્રી	૦૪, 37-42; ૦૬, 73-75

વિભા નાયક	૧૨, 15
વિલિયમ સમરસેટ મોમ	૦૫, 30-33
વિષ્ણુ પંડ્યા	૦૭, 21-22
વીરુ પુરોહિત	૧૦, 11-12
શરીફા વીજળીવાળા	૦૨, 46-59; ૦૮, 55-58
શિરીષ પંચાલ	૧૧, 46-61
શ્રદ્ધા ત્રિવેદી	૦૧, 56-58; ૧૨, 59-61
સતીશ વ્યાસ	૦૨, 79-82; ૧૧, 62-64
સિતાંશુ યશસ્ચન્દ્ર	૦૭, 17-20; ૧૧, 9-16
સિલાસ પટેલિયા	૦૭, 79-82
સુધીર પટેલ	૦૩, 10
સુરેશ ગઢવી	૦૫, 30-33
સુરેશ શુક્લ	૦૧, 34-45; ૦૭, 87; ૦૮, 38-43
સુંદરીબાઈ	૦૮, *આ.પૃ.
સેજલ શાહ	૦૭, 77-79
સોનલ પરીખ	૦૩, 61-66
સંજય મકવાણા	૦૮, 68-72
સંજુ વાળા	૦૫, 7-9
સંધ્યા ભટ્ટ	૦૩, 9
સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈ	૦૭, 28-29
સ્વાતિ મેઢ	૦૪, 25-29
સ્ટીફન સ્પેન્ડર	૦૬, 29-31
હકુ શાહ	૦૫, *આ.પૃ.
હરીશ મીનાશ્રુ	૦૮, 6; ૦૮, 31-38
હરીશ ધોબી	૦૩, 9; ૦૫, 15; ૦૮, 12
હરેશ 'તથાગત'	૦૪, 15
હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ	૦૧, 16; ૦૨, 63-71; ૦૪, 14-15; ૦૬, 20; ૦૮, 20-21
હર્ષદ ચંદારાણા	૦૮, 9
હર્ષદ ત્રિવેદી	૦૭, 59-69
હર્ષવદન ત્રિવેદી	૦૬, 46-58; ૦૮, 48-54
હસિત મહેતા	૦૫, 51-61
હિમાંશી શેલત	૦૩, 59-61; ૦૬, 71-73

આ અંકના લેખકો

ઉર્વી તેવાર	: એ/૧૩, યોગેશ્વર સોસાયટી, સમા, વડોદરા-૩૮૦૦૨૪
ગુલામ મોહમ્મદ શેખ (આવરણ)	: નિહારિકા, યુનિવર્સિટી હેલ્થ સેન્ટર પાછળ, પ્રતાપગંજ, વડોદરા-૩૮૦૦૦૨
ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા	: ડી/૬, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
ચંદ્રકાન્ત શેઠ	: બી/૯, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
જિતેન્દ્ર પ્રજાપતિ	: મુ.પો. બગદાણા, વાયા-ઠળિયા, જિ. ભાવનગર-૩૬૪૧૪૫
દક્ષા વ્યાસ	: કોટ, વ્યારા-૩૮૪૬૫૦, જિ. તાપી
નરોત્તમ પલાણ	: 'દર્શન', ૩, વાડી પ્લોટ, પોરબંદર-૩૬૦૫૭૫
નલિન રાવલ	: ૧૦/એ, સત્તર તાલુકા સોસાયટી, પો. નવજીવન, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૪
પરિદા પટેલ	: ૫૦, ગોમતીવાસ, નગર પંચાયત પાછળ, નાના બજાર, વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮૧૨૦
પરેશ વ્યાસ	: કે-૩૩, હરીઓમ પાર્ક, ઘોસા સોસાયટી સામે, જય અંબેનગર પાસે, થલતેજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૪
પીયૂષ ઠક્કર	: બળવંત પારેખ સેન્ટર, સી/૩૦૨, સિદ્ધિવિનાયક કોમ્પ્લેક્સ, સ્ટેશન પાછળ, ફરામજી રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૦૭
પ્રફુલ્લ રાવળ	: ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૭૫૦
પ્રવીણ ગઢવી	: આસવલોક, ૪૬૬/૨, સેક્ટર-૧, ગાયત્રી મંદિર પાછળ, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૭
મણિભાઈ પ્રજાપતિ	: એ/૮, કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય સ્ટાફ ક્વાર્ટર્સ, એલ.ડી.આર.પી. એન્જિનિરિંગ કોલેજ કંપ્લેક્સ, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૧૫
મહેન્દ્ર જોશી	: કે/૪૦૪, સફલ પરિસર-૨, સોબો સેન્ટર પાસે, એસ.પી. રિંગ રોડ, સાઉથ બોપલ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૮
રમણ સોની	: ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દિવાળીપુરા, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૮૪૦૧૫
રાજેશ પંડ્યા	: એ/૫, ઋતુરાજ, નૂતન વિદ્યાલય પાસે, સમા રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૨૪
રાધેશ્યામ શર્મા	: ૨૫, ભુલાભાઈ પાર્ક, ગીતામંદિર રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૨
વિભા નાયક	: ૨-૪, મુદુલ પાર્ક, ગુલબાઈ ટેકરા, પોલિટેકનિક રોડ, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય	
રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧ ■ ફોન : 22144663, 22149660 ફેક્સ : 22144663 ■ ઇ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com	
ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન : 102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, ટાઇટેનિયમ સિટીસેન્ટર પાસે, સીમા હોલની સામે, 100 ફૂટ રોડ, પ્રહલાદનગર, અમદાવાદ-15. ફોન : 26934340, મો. 9825268759 ઇમેઇલ : gurjarprakashan@gmail.com	
વસાવવા જેવા સાહિત્ય અને પત્રકારત્વ વિષયક સંદર્ભગ્રંથો	
લોકસાહિત્ય અને ચારણી સાહિત્ય	ઝવેરચંદ મેઘાણી 135
જ્ઞાનસંહિતા	બંસીધર શુક્લ 800
દૈનિકપત્રો : તાસીર અને તસવીર	દિનેશ દેસાઈ 150
ગુજરાતી સાહિત્યિક પત્રકારત્વ પ્રવાહો અને પ્રયોગો	વિનાયક જાદવ 450
પત્રકારત્વ : સિદ્ધાંત અને અધ્યયન	ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા 170
સંચાર-સંશોધન માધ્યમ	ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા 200
મીડિયા અને આચારસંહિતા	ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા 100
ગુજરાતી સાહિત્ય-પત્રકારત્વ રંગભૂમિના ભેત્રે પારસીઓનું પ્રદાન (ઇનામી)	ડૉ. રતન રુ. માર્શલ 130
પ્રકાશન નહિ કાચરનું કામ	દીના એમ. મહ્યોત્તરા 175
સંદેશા વ્યવહાર (સાધનો અને ઉપયોગિતા)	મોહનભાઈ વિરોજા 70
ગુજરાતનાં પત્રકાર-રત્નો [પ્રતિભાશાળી પત્રકારો]	દિનેશ દેસાઈ 115
કચ્છનો સર્વાંગી ઇતિહાસ - 1-2	વિવિધ લેખકો 700
કચ્છી બોલી	મહેન્દ્ર સાકરચંદ દોશી 140
સમયને સઘવારે : ગુજરાત	કુન્દનલાલ ધોળકિયા 300
બનાસકાંઠાનાં લોકસંસ્કાર અને લોકવાણી	જયંતીલાલ દવે 20
ગુજરાતના અધ્યાપકોનો માહિતીકોશ	અજય રાવલ 50
સોરઠી બોલી	ડોલરરાય માંકડ 100
વસુંધરાનો વૈભવ	શિવદાન ગઢવી 125
ગુજરાતનાં ગ્રંથરત્નો	બેચરદાસ પટેલ 160
માનવ અધિકાર અને સંરક્ષણ	મફત પટેલ 75
શ્રી જોરાવરસિંહ જાદવ અધ્યયનગ્રંથ	હસુ યાજ્ઞિક 300
સંતવાણી, લોકગીત અને લોકકથા	હસુ યાજ્ઞિક 250
લોકજીવનનાં મોતી	જોરાવરસિંહ જાદવ 500
ગ્રેટ ગુજરાત, ગ્લોબલ ગુજરાત	દિનેશ દેસાઈ 250
પશ્ચિમી સમાજની તાસીર	ડૉ. રામુભાઈ પટેલ 150
સન્મુખ (ઈન્ટરવ્યુ)	શરીફા વીજળીવાળા 240

રન્નાદે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧
ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

ગુજરાતી સાહિત્યના જાણીતા સાહિત્યકારોની ઉત્તમ નવલકથાઓ

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત રૂ.
સંત ક્રિષ્ણસ (નવલકથા)	ઈન્દુ પુવાર	૯૩.૦૦
કૂંપળ ફૂટ્યાનો મને ભાસ (નવલકથા)	વીણા ઉપાધ્યાય	૯૯.૦૦
સંસાર સંન્યાસ (નવલકથા)	જયંતીલાલ મહેતા	૭૨.૦૦
અષાઢ, તું આવ! (નવલકથા)	સુવર્ણા	૧૦૮.૦૦
પ્રપાત (નવલકથા)	સુભાષ શાહ	૪૫.૦૦
તરસ (નવલકથા)	વલ્લભદાસ દલસાણિયા	૧૦૦.૦૦
માણસ હોવાની મને ચીડ (નવલકથા)	ચિનુ મોદી	૧૦૨.૦૦
મુકામ (નવલકથા)	વાસુદેવ સોઢા	૬૬.૦૦
સાંજની હથેળીમાં સૂરજ ડૂબ્યો (નવલકથા)	ઈન્દુબહેન મહેતા	૯૮.૦૦
૩૬ નંબર (નવલકથા)	ઈન્દુબહેન મહેતા	૫૯.૦૦
નરાધમ નરોત્તમ (નવલકથા)	વાલ્મીક મહેતા	૫૭.૦૦
પીવરી (નવલકથા)	લાભશંકર ઠાકર	૯૬.૦૦
પણછ (નવલકથા)	સુભાષ શાહ	૫૫.૦૦
અને લાઈન કપાઈ ગઈ (નવલકથા)	ડૉ. હસમુખ શાહ	૮૫.૦૦
સ્નેહસાગરનાં મોતી (નવલકથા)	જે. આર. જોશી	૫૩.૦૦
સદ્ગતિ (નવલકથા)	દિવ્યેશ ત્રિવેદી	૭૩.૦૦
સૂના મનમંદિર (નવલકથા)	ડૉ. પ્રદીપ પંડ્યા	૫૦.૦૦
મન પાંચમના મેળામાં (નવલકથા)	બકુલ દવે	૧૦૦.૦૦
મોશનલાલ માખણવાળા (નવલકથા)	ઈન્દુ પુવાર	૪૮.૦૦
રત્નમંજરી (નવલકથા)	રમેશ શાહ	૪૩.૦૦
સંબંધ વિનાના સેતુ (નવલકથા)	યોસેફ મેકવાન	૪૧.૦૦
સૂની આંખમાં દરિયા (નવલકથા)	જે. આર. જોશી	૫૫.૦૦
માલદ્વિપનો મરદ (નવલકથા)	જયંતીલાલ મહેતા	૬૩.૦૦

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત રૂ.
વંદોળ (નવલકથા)	રાઘવજી માધડ	૩૨.૦૦
છિન્નભિન્ન (નવલકથા)	નરેન બારડ	૩૫.૦૦
આહ! અમેરિકા (નવલકથા)	જયંતીલાલ મહેતા	૨૧.૦૦
વાત એક કાળી છોકરીની (નવલકથા)	તારાશંકર બંદોપાધ્યાય/ અનુ. રમણીક મેઘાણી	૨૮.૫૦
ઈશ્વર (નવલકથા)	બહાદુરભાઈ વાંક	૨૨.૦૦
મા તે મા (ભાગ : ૧-૨) (નવલકથા)	શયદા	૧૩૪.૦૦
અમીના (નવલકથા)	શયદા	૮૨.૦૦
હમીદા (નવલકથા)	શયદા	૫૮.૦૦
લયલા (નવલકથા)	શયદા	૬૬.૦૦
પવિત્ર ભૂમિ (નવલકથા)	પાર લેગર ક્વિસ્ટ /અનુ. તરુ કજારિયા	૨૭.૦૦
વિચારક (નવલકથા)	તારાશંકર બંદોપાધ્યાય/ અનુ. રમણીક મેઘાણી	૨૫.૦૦
એક પ્રધાનપુત્રની આત્મહત્યા (નવલકથા)	સુભાષ શાહ	૧૯.૦૦
રક્તિયા બેગન (નવલકથા)	ડૉ. રફીક ઝકરીઆ /અનુ. મેઘનાદ ભટ્ટ	૨૨.૫૦
પરાયા શ્વાસ (નવલકથા)	ભરત ત્રિવેદી	૧૯.૦૦
શેષપાત્ર (નવલકથા)	ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી	૬૫.૦૦
બગીચો (નવલકથા)	સુભાષ શાહ	૧૪.૦૦
માનસી સામંત (નવલકથા)	રમેશ શાહ	૨૦૦.૦૦
પર્વતશિખરે હાહાકાર (નવલકથા)	સુનીલ ગંગોપાધ્યાય / અનુ. લિપિ કોઠારી	૨૭.૫૦
અનાથ (નવલકથા)	સુભાષ શાહ	૧૭.૦૦
પરમ માહેશ્વરથી હે રામ (નવલકથા)	ચન્દ્રવદન મહેતા	૨૬.૦૦
ખંડિતા (નવલકથા)	રન્નાદે શાહ	૨૭.૦૦
નંદિતા (નવલકથા)	હરીન્દ્ર દવે	૧૧.૦૦

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-15, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-380009
ફોન નંબર : 079-27913344, વેબ સાઇટ : <http://www.rangdwar.com>

નવાં પ્રકાશનો

વાર્તાવિશેષ (આસ્વાદમૂલક વિવેચન)	રઘુવીર ચૌધરી	360
કથાલેખનની કેફિયત	રઘુવીર ચૌધરી	200
આજની નારી	દિવ્યાશા દોશી	250
વણજોયું મહુરત	અનુ. દક્ષા પટેલ	180
એકલવીર સનત મહેતા	ડંકેશ ઓઝા	200
મન માટીમાં	ઘનશ્યામ પટેલ	120
ધુમાડા વિનાની ધૂણી	અનુપમ બુચ	180
દશ પાશ્ચાત્ય નવલિકાઓ	અનુ. રેમંડ પરમાર	200
રણની વચ્ચે	વીનેશ અંતાણી	100
બિન્દુ સે સિન્ધુ કી ઓર	સં. નિયાઝ પઠાન	350
વિજય બાહુબલી	રઘુવીર ચૌધરી	120
એક મુઢી આસમાન	અનુ. રેમંડ પરમાર	200
લોકલીલા	રઘુવીર ચૌધરી	160
શ્રાવણનો પાઠ	હિતેષ પંડ્યા	80
વિસામા વિનાની વાટ	સં. રમેશ ર. દવે	180
સોમતીર્થ	રઘુવીર ચૌધરી	200
આજની ઘડી તે...	કંદર્પ ર. દેસાઈ	160
આવરણ	રઘુવીર ચૌધરી	140
રણની વચ્ચે	વીનેશ અંતાણી	100
વિસામા વિનાની વાટ	સં. રમેશ ર. દવે	180

કવિ શ્રી સુન્દરમ્ના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧. પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨. મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩. પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪. અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫. પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬. નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭. નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮. વરદા	૧૯૯૮	૧૮+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯. ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૮+૨૫૮	રૂ. ૧૨૫
૧૦. લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧. દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨. મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩. ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪. ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫. ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯. મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦. તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧. સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨. 'સાવિત્રી'ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી. મૂળ અંગ્રેજી સાથે)

૨૩. દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems, Collected Poems, મૂળ અંગ્રેજી સાથે)

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

- ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
- ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

નર્મદ સાહિત્ય સભાનાં ચંદ્રકો-પારિતોષિકો માટે શ્રેષ્ઠ પુસ્તકો મોકલવાની જાહેરાત

નીચે જણાવેલા વર્ષના ગાળામાં જુદા જુદા વિષયોનાં પ્રગટ થયેલાં પ્રથમ આવૃત્તિવાળાં મૌલિક શ્રેષ્ઠ પુસ્તકોને નર્મદ સાહિત્ય સભા તરફથી નીચે પ્રમાણેનાં ચંદ્રકો અને પારિતોષિકો એનાયત કરવામાં આવશે. સર્વ લેખકો અને પ્રકાશકોને તા. ૩૧-૧૨-૨૦૧૭ સુધીમાં દરેક પુસ્તકની બબ્બે નકલો, 'ક્યા ચંદ્રક/પારિતોષિક માટે છે' તે વિગત અને લેખકનું પૂરું નામ, સરનામું તથા મોબાઇલ નંબર પુસ્તકના પહેલા પાના પર લખીને નર્મદ સાહિત્ય સભા, C/o. સાહિત્ય સંગમ, પંચોલી વાડીની સામે, બાવાસીદી, ગોપીપુરા, સુરત-૩૯૫૦૦૧ પર મોકલી આપવા વિનંતી છે.

નર્મદ ચંદ્રક :

૧. ઇતિહાસ-સંશોધન

(વર્ષ ૨૦૦૬-૨૦૧૦) તથા (૨૦૧૧-૨૦૧૫) દરમ્યાન

૨. નાટક

(વર્ષ ૨૦૦૭-૨૦૧૧) તથા (૨૦૧૨-૨૦૧૬) દરમ્યાન

૩. આત્મકથા-જીવનચરિત્ર

(વર્ષ ૨૦૦૮-૨૦૧૩) દરમ્યાન

નંદશંકર ચંદ્રક :

૧. નવલકથા

(વર્ષ ૨૦૧૧-૨૦૧૨), (૨૦૧૩-૨૦૧૪) અને
(૨૦૧૫-૨૦૧૬) દરમ્યાન

૨. નવલિકા સંગ્રહ

(વર્ષ ૨૦૧૨-૨૦૧૩) તથા (૨૦૧૪-૨૦૧૫) દરમ્યાન

ડૉ. ફેની રતન માર્શલ ચંદ્રક : (બાલસાહિત્ય)

(વર્ષ ૨૦૧૧-૨૦૧૩) તથા (૨૦૧૪-૨૦૧૬) દરમ્યાન

સ્વ. ડૉ. મોહનલાલ પા. દવે પારિતોષિક : વિવેચનગ્રંથો

(વર્ષ ૨૦૧૧-૨૦૧૩) અને (૨૦૧૪-૨૦૧૬) દરમ્યાન

રા. બ. કમળાશંકર ત્રિવેદી પારિતોષિક : શિક્ષણવિષયક

(વર્ષ ૨૦૧૧-૨૦૧૩) અને (૨૦૧૪-૨૦૧૬) દરમ્યાન

ગાંધીજી જેટલો પુસ્તકરસિયો માણસ કે એના જેટલું વાંચનારો માણસ કમ-સે-કમ આપણા દેશમાં તો નથી. જવાહરલાલ નહેરુ પણ નહીં. ગાંધીનો અભ્યાસ, ગાંધીનું વાચન, ગાંધીની વિશાળ દષ્ટિ હિન્દુસ્તાનના બીજા કોઈ પણ માણસમાં તે જમાનામાં ન હતી, આજે પણ નથી અને ન હોય તેમાંય નવાઈ નથી.

■ નગીનદાસ સંઘવી

મારી વાચનયાત્રા અને જીવનયાત્રા સમાંતરે ચાલતી રહી છે. બા કે બાપુએ કદી પણ મને કશુંક વાચવાનો આગ્રહ કર્યો હોય એવું યાદ નથી. ઘરનું પર્યાવરણ જ એવું કે વાંચવાનું સહજ બની જાય. રસોડા સિવાયના બધા ઓરડાઓમાં પુસ્તકો જોવા મળતાં.

■ ગુણવંત શાહ

અનેક વિષયોનું અધ્યયન આપણે કરવાનું છે, વળી અધ્યયનમાં જેમ અનેક ગ્રંથો વાંચવાની વાત છે, તેમ એક જ ગ્રંથ અનેક વાર વાંચવાની વાત પણ આવે છે. જે ગ્રંથમાંથી જીવનને પોષણ મળતું હોય, તે ફરી ફરીને વાંચીને કસી લેવાનો છે. જેટલું અધ્યયન કરીએ, તેનાથી સો ગણું મનન કરવાનું છે. જુઓને - આપણને જમતા કેટલી વાર લાગે છે? અડધો કલાક. તેમ અધ્યયન માટે રોજ એક કલાક પૂરતો છે. નહીં તો બહુ ખાઈ લીધું ને પચાવ્યું નહીં, તો જે હાલત શરીરની થાય છે તેવી જ બુદ્ધિની થશે.

■ વિનોબા

દાદાને પુસ્તકો જીવથી વહાલાં હતાં. પુસ્તકોને સજાવીને રાખતા. કોઈ ચિત્રકાર પોતાનું પૂર્ણ ચિત્ર જોતો હોય તેમ જરા દૂર ઊભા રહી પુસ્તકો જોતા રહેતા. દાદાને પુસ્તકોની માયા અંતલગી વળગી રહેલી. દાદા એટલે પુસ્તકો અને પુસ્તકો એટલે દાદા.

■ જનક ત્રિવેદી

મૂળ કહેવત તો એપલ (સફરજન) વિશેની હતી. દરરોજ એક સફરજન ખાવ તો ડોક્ટર દૂર જ રહે છે. પરંતુ અમેરિકાની યેલ યુનિવર્સિટીના 'જર્નલ ઓફ સોશિયલ સાયન્સ એન્ડ મેડિસિન'માં પ્રકાશિત વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ સૂચવે છે કે, દરરોજ કોઈ પુસ્તકનું એકાસય ચેપ્ટર (પ્રકરણ) વાંચો તો ડોક્ટર દૂર રહે છે ! એટલું જ નહીં, વાચનની આ ટેવ માનસિક તાણ દૂર કરે છે. મસ્તક ધારદાર થાય છે અને યમરાજને છેટા રાખે છે. યેલ યુનિવર્સિટીના નિષ્ણાતોએ તારણ કાઢ્યું કે પુસ્તકપ્રેમી અન્ય નાગરિકો કરતા કમ-સે-કમ બે વર્ષ વધારે જીવે છે. એટલું જ નહીં, વધારે વાંચનાર વધારે વર્ષ સ્વસ્થ જીવન ભોગવે છે.

■ યશવન્ત મહેતા

: સ્થાનસમર્પિત :

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણી કોલેજ, વિસાવદર

ધ્યેયની સ્પષ્ટતા ગતિને સાર્થક કરે છે

આપણે કાંઈ ને કાંઈ પુરુષાર્થ તો રોજ કરતા જ રહીએ છીએ, પણ એ પુરુષાર્થની સફળતાની આધારશિલા છે : ધ્યેયની સ્પષ્ટતા.

આપણું ધ્યેય સ્પષ્ટ હોય તો જ, તેને સામે રાખીને કરેલી ગતિ સાર્થક બને છે; એ ગતિ પ્રગતિમાં રૂપાંતર પામે છે. ધ્યેયની સ્પષ્ટતા અને તે પછી, તે માટેના પુરુષાર્થનું સાતત્ય જરૂરી છે. આ સરળ નથી. તેમાં વિઘ્ન આવે તોપણ તે ધ્યેયનો વિકલ્પ ન સ્વીકારવો. ધ્યેયપ્રાપ્તિની તીવ્રતા એ વિઘ્નોને વિખેરી નાખે છે: ઓળંગી જવાનું બળ આપે છે.

માટે, ધ્યેય સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી અવિરામપણે મંડ્યા રહેવું તે સિદ્ધિની પૂર્વશરત છે.

ગામ જવા નીકળ્યા, પણ થોડું ચાલીને જો બીજી દિશાના ગામે જવા વિચાર્યું. એટલે વિઘ્ન શરૂ ! તેથી ધ્યેયની સ્પષ્ટતાની જેમ નિશ્ચલતા પણ તેટલી જ જરૂરી છે. તેમાં ચંચળતા ન ચાલે. નિર્ણય લેતાં પહેલાં 'આ કે તે' વિકલ્પ ભલે શોધ્યા કરીએ - એ ચાલે. પણ પછી નહીં.

તે નિર્ણય પછી તબક્કો ગતિનો આવે છે. ગતિ જ પ્રગતિનું રૂપ લે છે અને ધાર્યા ગામ અને ઠામ પહોંચાય છે. માત્ર ચાલવાથી ગામ નથી પહોંચાતું. પણ જે ગામ જવું છે તે ગામની દિશામાં ચાલવાથી તે ગામ પહોંચાય છે - જરૂર પહોંચાય છે.

ધ્યેયની સ્પષ્ટતા ગતિને સાર્થક કરે છે.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

: સ્થાનસમર્પિત :

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ.બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫

આપણાં સુખ-દુઃખ તુલનાનાં !

વિચાર કરતાં એમ લાગે કે આ તુલનાશક્તિની તો કેવી ખૂબી છે !

મનમાં એક વિચાર ચાલતો હતો, મોં મલકાતું હતું. પોતાની જાતને મોટી સમજતો હતો, સુખી માનતો હતો. અચાનક જ કાંઈ યાદ આવ્યું; તેની સાથે સરખામણી થવી શરૂ થઈ. મોં પડી ગયું ! સુખ રાખ થઈ ઊડી ગયું. દુઃખના વિચારોથી મન હવે કડવું થઈ ગયું. મનમાં પીડા ઊપડી. અજંપો થયો. દેહમાં વેદના થઈ આવી... એવામાં બીજું કંઈ યાદ આવ્યું. કોઈકે આવી વધુ દુઃખી માણસની વાત કરી. એ સાંભળી મનને સારું લાગ્યું ! પેલી વેદના ઓસરવા લાગી.

શું છે આ ? તુલનાની આ તે કેવી તાકાત ?

મેળામાં મહાલવા એક માણસ જતો હતો. મસ્તીભરી ચાલ હતી અને ગળામાંથી ગીતોના સૂર રેલાતા હતા. એવામાં રસ્તે ઉતાવળે ચાલતા માણસોના પગ પર નજર પડી. અનેક નર-નારીને એ જાત જાતનાં પગરખાં પહેરીને જતાં જોયાં. રે નસીબ ! મસ્તીનાં ગીતો વરાળ થઈ ઊડી ગયાં ! હાશ રે ! મારા પગમાં કાંઈ નહીં ? હું ઉઘાડપગો ! અટકી ગયો. મોળો પડી ગયો. દુઃખી દુઃખી થઈ ગયો ! આગળ વધતાં, ચક્રોળ પાસે એક ઠેલણગાડીમાં સૂતેલો માણસ જોયો. આને તો પગ જ ન હતા ! તેને જોયો અને થયું : હાશ ! મને પગ તો છે ! મલકાયો. મનને ઘેરી વળેલો વિષાદ દૂર થયો.

આપણે, આપણાં સુખ-દુઃખને કશીયે સરખામણી વિના તેના સ્વરૂપને પામીએ અને સ્વીકારીએ તો કેવું સારું ? જ્યારે તુલના કરીએ છીએ ત્યારે જ ઉપાધિ આવે છે ! આમ, આપણાં સુખ-દુઃખ વાસ્તવિક છે જ નહીં. કશી તુલના વિના જ જો સુખ-દુઃખનો વિચાર કરીએ તો કેવું સારું. અરે ! આપણે કોઈને સારા કે ખોટા કહીએ છીએ એ પણ અન્યની સરખામણીએ જ ને ?

હવે, તુલનાના કશા વળગણ વિના વિચારવાની ટેવ પાડવા જેવી છે.

તુલના બધે ખપની નથી.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

: સ્થાનસમર્પિત :

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યૂટર
અમદાવાદ

પાર્શ્વ પબ્લિકેશન રજૂ કરે છે

તદન નવા બે પ્રકાશનો

તોલકાપ્પિયમ્

પ્રસિદ્ધ અનુવાદક શાલિની ટોપીવાળાનો અનુવાદગ્રંથ
(તમિળ કાવ્યશાસ્ત્રી)

પ્રકાશન વર્ષ ૨૦૧૮ પૃષ્ઠ સંખ્યા કિ. ૨૦૦/-

(ભારતીય કાવ્યશાસ્ત્રને સમજવા માટે સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ પૂરતો નથી. પરંતુ એની સાથે સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રથી યે પ્રાચીન દક્ષિણ ભારતના દ્રવિદી કાવ્યશાસ્ત્ર 'તોલકાપ્પિયમ્'નો અભ્યાસ પણ હવે જરૂરી બન્યો છે. કાશીરામ શર્મા દ્વારા હિન્દીમાં પ્રકાશિત થયેલાં તોલકાપ્પિયના વ્યાકરણ પરના પહેલા બે વિભાગને બાદ કરતા 'તોલકાપ્પિયમ્'નો કાવ્યશાસ્ત્ર અને શબ્દાર્થશાસ્ત્ર પરનો ત્રીજો વિભાગ ભારતીય ભાષા ગુજરાતીમાં અહીં પહેલીવાર પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે)

*

‘ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા હાજર છે’

પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાનો નવો વિવેચન ગ્રંથ

પ્રકાશન વર્ષ ૨૦૧૮ પૃષ્ઠ સંખ્યા ૨૩૨ કિંમત ૨૭૫/-

(અનુઆધુનિકતાવાદી કાળમાં આધુનિકતાવાદી કાળ દરમ્યાન અમાનુષી થયેલો સાહિત્યઅવાજ માનુષી થઈ અહીં રજૂ થયો છે)

પાર્શ્વ પબ્લિકેશન

૧૦૨, નંદન કોમ્પ્લેક્સ, મીઠાખળી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬
ફોન : ૦૭૯ - ૨૬૪૨૪૮૦૦

PARAB 2017 December Regd. under Postal Registration No.
RNI No. GUJGUJ/2006/17273 GAMC-306/2015-2017, valid upto 31-12-2017
Posted at Ahd. PSO on 10th of every month SSP Ah'd
ISSNO 250 - 9747 ૫૨૫

ONE DROP
INSTANT ADHESIVE
Fevi kwik

કુછ મી
જોડે ₹5/- મેં

*MRP For 500 mg

કુછ વસ્તુ મી વસ્તુ મો વહીં જોડવા મેંમે વોર્કિંગ, નો વો, વાન કી વો ડું, મિલિંગ વાન, વે ડે વાન ડું, વડાવેલેવેન જાદો.